

Maros-Vásárhely és vidéke a Trébely-aljáról nézve.

Kelemen Lajos Születtem Marosvásárhelyt

(2. oldal) ¹⁸⁴⁸ március 2-án írtam lelkemről egy nagy embernek
Köszönöm a kedves levelet, melyben megemlékeztek a múltamról, és
amelyben a nagy szíve és irántuk került.

És a kedves emlékek között is volt, mint egy halál
Én feleltem, hogy az emlékek, a nagy kedves, a nagy
szíve, a nagy irántuk került, a nagy szíve, a nagy
irántuk került, a nagy szíve, a nagy irántuk került.
Én feleltem, hogy az emlékek, a nagy kedves, a nagy
szíve, a nagy irántuk került, a nagy szíve, a nagy
irántuk került, a nagy szíve, a nagy irántuk került.

Én feleltem, hogy az emlékek, a nagy kedves, a nagy
szíve, a nagy irántuk került, a nagy szíve, a nagy
irántuk került, a nagy szíve, a nagy irántuk került.

Én feleltem, hogy az emlékek, a nagy kedves, a nagy
szíve, a nagy irántuk került, a nagy szíve, a nagy
irántuk került, a nagy szíve, a nagy irántuk került.

Én feleltem, hogy az emlékek, a nagy kedves, a nagy
szíve, a nagy irántuk került, a nagy szíve, a nagy
irántuk került, a nagy szíve, a nagy irántuk került.

1848. március 2.

[Erdélyi Magyar Adatbank]

KELEMEN LAJOS
SZÜLETTEM MAROSVÁSÁRHELYT

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Kelemen Lajos

Születtem Marosvásárhelyt

Önéletrajzi feljegyzések

A töredékekből összeállította,
bevezetővel és jegyzetekkel ellátta

Gaal György

KOMP-PRESS
Korunk Baráti Társaság
Kolozsvár 1993

[Erdélyi Magyar Adatbank]

A Keresztény Magvető 1988–1989-es évfolyamaiban,
öt folytatásban megjelent emlékirat kiegészített változata

Megjelent a Művelődési és Közoktatási Minisztérium
támogatásával

Szerkesztette: Jakó Klára

KOMP-PRESS KIADÓ

KOLOZSVÁR, 1993

© KELEMEN LAJOS ÖRÖKÖSEI

FELELŐS KIADÓ: CSEKE PÉTER

MŰSZAKI SZERKESZTÉS,

BORÍTÓTERV: HEIM ANDRÁS

SZÁMÍTÓGÉPES SZEDÉS:

SASS GYÖNGYI

SZÁMÍTÓGÉPES TÖRDELÉS:

LAKÓ BOGLÁR

KÉSZÜLT AZ ÉCRITURE NYOMDÁBAN,

KOLOZSVÁRON

FELELŐS IGAZGATÓ: KIRKÓSA GYULA

ISBN 973-969399-1-7

ERDÉLY TÖRTÉNÉSZE

Ha valaki is kiérdemli az első világháborút követő fél századból az Erdély történésze címet, az Kelemen Lajos. Alig volt esemény Erdély, de különösen Kolozsvár és Marosvásárhely múltjában, amelyről ne tudott volna adatokkal szolgálni, vagy legalább egy anekdotát fölemlíteni. Aligha volt olyan kastély vagy kúria, amelynek építkezéséről, öröklési rendjéről ne ismert volna néhány okmányt. És nem is számíthatott rangos családnak az, amelyiknek őseit, leszármazását ne ismerte volna.

Mert Kelemen Lajos a történettudomány mindenese volt. A maga korában senki sem értett jobban a történeti forrásokhoz, okiratokhoz, olvashatatlanak tűnő magyar és latin szövegek megfejtéséhez, értelmezéséhez. Jóformán egész életét a levéltárban töltötte, ott talált rá legtöbb témájára. Rövid könyvtárosi alkalmaztatása idején a könyv- és könyvtártörténet elismert szakemberévé is vált. A felkutatott írásos adatok és a helyszínen megismert műemlékek összevető – újszerű – vizsgálata tette művészettörténésszé. A terepmunka ébresztette fel érdeklődését a népművészet múltja iránt is. Az állandó érdeklődésnek eleget téve a századelőn a családtörténetet művelte. Egyes adatközlései az irodalomtörténet, mások a nyelvtörténet pászmaájában hoztak újat. Nem jutott el egyik területen sem a nagyobb összegezéshez. Pedig ő lett volna a legilletékesebb, hogy megírja Erdély művelődéstörténetének néhány fejezetét.

Ebben azonban megakadályozta túlzott igényessége és legendás szolgálatkészsége. Csak arról mert írni, amiről biztos adatai voltak, s lesújtóan szólt mindig azokról, akik bizonytalan forrásokra építve átvett adatokkal dobálóznak, vagy a „tudatlanság vakme-

rőségével” összegeznek. Ugyanakkor kutatásaival mindenkinek rendelkezésére állt: akár ősei iránt érdeklődött, tudományos dolgozatához kért adatokat, vagy éppen regénytéma után kutatott az illető. Sokszor többlapos válaszleveleket postázott személyesen. Még ennél is több idejét rabolták el legendás városnéző körútjai. Ha felkérték, naponta akár háromszor is, esőben, hóban vezette a kisebb-nagyobb csoportokat Kolozsvár műemlékei között. Mindegyiknek ismerte a történetét, s azt olyan színesen, anekdotákkal fűszerezve mondta el, hogy a hallgató szinte szemtanúvá lépett elő. Élete vége felé már Kelemen Lajos is a város egyik nevezetessége lett.

A maga módján mindent elkövetett, hogy hasson közönségre. A városvezetések, a gyakran napilapokban, felekezeti közlönyökben megjelent írásai mind a műemlékek értékére figyelmeztettek, megőrzésük, ápolásuk szükségességét tudatosították. A megőrzésben, gyűjtésben maga járt élen: az Erdélyi Múzeum-Egyesület történelmi levéltárát ő gazdagította milliós nagyságrendűvé. Sorra járta Erdély főúri családjait meggyőzve őket, hogy vidéki kastélyaik – sokszor pusztuló állagú – levéltárait helyezték letétbe a múzeumhoz. Ezek nagy része vidéken a két világháború során biztosan elenyészett volna. Utóbb már köznemesi családok is bizalommal adták be okiratkötegeiket. És Kelemen Lajos valamennyit átnézte, gondoskodott állagmegőrzésükről, idejéhez mérten rendezte is őket. S ha kutató, érdeklődő jött, minden katalógus nélkül kikereste a szükséges köteget, s pontosan tudta, melyik gyűjtemény miatt érdekes, értékes.

Meg is írta róla Tavaszgy Sándor: „A Múzeum-alapító Mikó Imre lelke él benne” (**Erdélyi Múzeum** 1947. 1–4.). A nagy alapító óta senki sem tett többet az Erdélyi Múzeum-Egyesületért, mint ő. Tíz éven át titkára is volt, vándorgyűléseket szervezett, s megírta félévszázados történetét. Talán csak unitárius egyházához ragaszkodott még ennyire. A múltjára vonatkozó adatok egész sorát tette közkinccsé, s bár ő maga diákévei alatt nem koptatta a nagy múltú kollégium padjait, tizenegy évi ottani tanárkodása idején elmélyülhetett felekezete szellemi világában. Élete alkonyán a főgondnoki tisztséggel ismerték el szolgálatait.

Kelemen Lajos intézményalapítónak tekinthető. A múzeumi levéltárban egyetlen alkalmazottként legalább három-négy munkakört is betöltött. Az állaggyarapítástól a kiszolgáláson keresztül a

feldolgozásig minden órá háruult a kisebbségi lét mostoha viszonyai között. S valójában ama huszonnégy év alatt ő volt Erdély szolgálata, ha nem is egyetlen történésze. Mert a többiek rendszerint tanárkodtak, s kevés szabad idejükben csak egy-két témakör kutatására volt lehetőségük. Kelemen Lajos sokoldalú jártasságával egy kutatóintézetet helyettesített. Későbbi kifejezést használva őt tekinthetjük az „egyszemélyes intézmények” prototípusának. Ha nem is került ki túl sok dolgozat ebből az intézetből, a tanítványok száma és rangja hitelesíti működését. A két világháború között, de még a '40-es években induló múltkutatóink is Kelemen Lajostól tanulták a történelmi források vallatásának módszertanát, a levéltár becsületét, a kutatás szenvedélyét. Így vált iskolateremtővé. A nyelvtörténész Szabó T. Attila, a történész Jakó Zsigmond, a művészettörténész B. Nagy Margit a maguk egyszemélyes intézményeikben alkottak maradandó életművet, mindig elismerve a Kelemen Lajos-i indítást.

Egy vonatkozásban azonban nem lehetett követni Kelemen Lajost: ez a módszere volt. Nem vezetett kartotékokat, dossziékat is csak ritkán állított össze egy-egy témakörben. Ő mindent az agyában tárolt, s ha jegyzetelt is, legfeljebb keze ügyébe kerülő kis cédulákat használt. Azok pontos helyét aztán csak ő tudta írósztalára rétegei közt. Ha módjában állott, mindig az eredeti oklevelek alapján a késő éjszaka csendjében fogalmazta meg cikkeit. Memóriájával hallgatóit, a hozzá forduló kutatókat gyakran elkápráztatva. De nagyobb lélegzetű munkák összeállításánál csak nem lehet elegendő az agyban tárolt adathalmaz. Ezzel is magyarázható, hogy míg tanítványai eljutottak a szintézisig, az ő közel négyszáz közleményéből csak hat önálló kiadvány, három pedig oklevél- és emlékirat-kiadás. Írásos hagyatékának így is olyan súlya van, hogy kortársai közül csak a Herepei Jánosé mérhető hozzá.

Kelemen Lajos életrajzát többen is megírták, lexikonokban olvasható. Mivel azonban visszaemlékezése csak gyermek- és iskoláskorára terjed ki, e kötetben sem mellőzhetők a további stációk.

A Marosvásárhelyt megszerzett érettségi bizonyítvánnyal, Szádeczky Lajos biztatására, 1896 őszén a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Bölcsészeti karára iratkozik be, és a történelem-földrajz szakcsoport tantárgyait hallgatja. Mindenekelőtt

Szádeczky van hatással rá. Nemcsak tudományos előadásaiival, hanem atyai irányításával is. Így, anyagi gondjain segítő, nevelői állást szerez neki: a baráti körébe tartozó dr. Gidófalvy István közjegyzőnél. Okiratmásolást bíz rá, bevonja a tudományos munkába. Rajta kívül a Teleki-levéltárat rendező Gergely Sámuel magántanárnak is a vonzáskörébe kerül. Finály Henrik és Márki Sándor kurzusai nem maradtak emlékezetesek számára, Vajda Gyuláról, a művelődéstörténet professzoráról pedig nem sok elismeréssel anekdotázott. Magyar irodalomtörténetet Széchy Károlynál, latint Csengeri Jánosnál, földrajzot pedig Turner Adolfnál hallgatott. Az iskolateremtő Böhm Károly nehezen érthető filozófiai és logikai előadásai inkább elriasztották.

Máig is érthetetlen, hogy a kutatói, levéltárosi pályára készülő Kelemen Lajos tanulmányai végén miért nem jelentkezett a doktori fokozat megszerzésére. Ehelyett a tanári diplomához szükséges vizsgákat tette le: 1900-tól 1908-ig húzta-halasztotta azokat, míg a teljes jogú képesítés birtokába jutott. Bizonyára a szülői tanács, az állandó létbizonytalanság is ebbe az irányba terelte.

Közben álláshoz jutott: az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárában napidíjasként alkalmazták. Véglegesítése egyre késett, arra sem mutatkozott kilátása, hogy levéltári munkát végezzen. Így eleget tett az Unitárius Kollégium meghívásának, s 1907-ben elfoglalta ennek történelem–földrajz katedráját. Emellett 1909-től 1918-ig az Erdélyi Múzeum-Egyesület titkári – javadalmazott – állását is betöltötte. Így keresete lehetővé tette, hogy 1910-ben megnősüljön. Feleségét alig tíz év múlva elvitte a rák, 1939-ben lányuk is meghalt. Kelemen Lajos tehát hosszú élete nagy részét magányosan töltötte. Tanítványai, tisztelői meg szeretett macskáit enyhítették társtalanságát.

Még a világháborús összeomlást megelőző tavaszon Kelemen Lajost „tanári minőségben szolgálattételre” az Erdélyi Múzeum levéltárába rendelik be. Túl a negyvenedik életévén jut tehát az őt valóban megillető munkahelyhez. Mondhatnánk: az utolsó pillanatban. Máskülönben a középiskolai kisebbségi tanári sorsban kellett volna osztoznia, s csak mellékesen, szabad idejében élhetett volna a kutatásnak. Ettől fogva 60 éves koráig életútja egyenes vonalú. Igazi életterévé, otthonává, műhelyévé a levéltár válik. Reggeltől késő estig itt tartózkodik. 1935-ig a Szentegyház utcában

Mikó Imre sógorával bérel közös lakást. Annak megnősülése miatt kénytelen elköltözni. A Monostor úti Jancsó-házban vesz ki két mellékhelyiségek nélküli udvari szobát. 1938-ban nyugdíjazzák, de továbbra is bejár a levéltárba. Ugyancsak ekkor a Magyar Tudományos Akadémia kültagjává választja. A bécsi döntést követően ama három erdélyi kitűnőség között van, akiket a kormányzó Corvin-lánra érdemesít: Balogh Arthur jogással és Reményik Sándor költővel együtt veheti át a kitüntetést. További tizenhét Corvin-koszorút kapnak. Ekkoriban ajánlanak fel neki egyetemi tanári kinevezést egy létesítendő Erdély története tanszékre. A 63 éves tudós azonban tisztában van azzal, hogy ez inkább az elégtétel, a kitüntetés gesztusa akar lenni. Korára és hiányos felkészültségére hivatkozva utasítja el az állást. Nem volt doktorátusa, magántanári habilitációja, külföldi tanulmányutak, tekintélyes monográfiák sem állottak mögötte. Nem ismert idegen nyelveket, bár latintudása tiszteletet ébresztett. Így az Erdélyi Nemzeti Múzeum főigazgatói székébe iktatták. Ez inkább tiszteletbeli pozíció volt, továbbra is levéltári munkájának élhetett. 1944 tavaszán életkorára való tekintettel végleg nyugdíjazták. A levéltárba 1960 decemberéig, amíg a betegség kórházba nem juttatta, bejár. Kutatott és tájékoztatott. Kalauzolta az érdeklődőket. Alacsony nyugdíját néha okiratmásolással pótolta, meglehetősen rendszertelenül táplálkozott, egyre kopottabb ruhákban járt.

A tisztelet azonban állandóan körülvette. 1947-ben 70. születésnapjára az Erdélyi Múzeum folyóirat utolsó megjelent kötetét Kelemen Lajos-életrajvnek szánták, de ennek példányai zömmel a papírmalomban kötöttek ki. 1957-ben 80. születésnapján Munkaérdemrendet kapott, s tanítványai, tisztelői 700 lapos emlékkönyvet jelentettek meg tiszteletére. Ez különben a Bolyai Tudományegyetem legrangosabb kiadványa, melynek végén Szabó T. Attila és Magyarai András összeállításában az életrajzi adatok és a 406 tételes könyvészet olvasható. 85. születésnapján az akkor már súlyos beteg történészt a Magyar Tudományos Akadémia ismét kültagjává választja. Halálakor, majd annak tizedik évfordulóján újabb megemlékezések sorozata lát nyomdafestéket.

Felnő közben egy újabb nemzedék, mely csak legendákat hall Kelemen Lajosról, de szétszórta megjelent közleményeihez nem juthat hozzá. 1957-ben ugyan már maga a tudós közel 800 lapos

válogatást készített írásaiból, de az akkor nem jelenhetett meg. A kötet gépiratát B. Nagy Margit veszi gondjaiba, s a cenzúráviszonyok bizonyos enyhültével 1977-ben – a születési centenáriumra – átszerkesztve megjelenteti a **Művészettörténeti tanulmányok** első, 33 dolgozatot tartalmazó kötetét. A terjedelmes, átfogó bevezető tanulmányt Szabó T. Attila jegyzi. A második kötet újabb 54 írással 1982-ben hagyja el a sajtót. Ennek elején B. Nagy Margit **A művészettörténész Kelemen Lajos** című értekezése áll. Az általa összeállított jegyzetanyag kiegészíti, szükség esetén helyesbíti, s az újabb kutatási eredmények megvilágításába helyezi a dolgozatok adatait. Így Kelemen Lajos újra hat, most már írott hagyatékán keresztül.

Kelemen Lajos életrajzának legkevésbé ismert szakasza az ifjúsága volt. Szabó T. Attila említett 1977-es bevezető tanulmányában megállapítja: „A családi házról, amelyben Kelemen Lajos született és az őt közvetlenül körülvevő kisvárosi világról, amelyben középiskolai tanulmányai befejeztéig élete folydogált, sőt szüleinek a nevelésében játszott szerepéről, testvéreihez való viszonyáról is nagyon keveset tudunk. A férfikorban a múlt életének megelevenítésében oly pazarul beszédes történésznek a maga gyermek- és ifjúkoráról, családjá akkori életéről csak nagy néha elejtett néhány megjegyzése és egyetlen ránk maradt szószavú önéletrajzi vázlatát tájékoztat.” A kötet végén ugyanő utal rá, hogy a marosvásárhelyi évekre vonatkozó, kórházi ágyon keletkezett – „bizonyára rendkívül érdekes és értékes” – jegyzetek elkallódtak, vagy ismeretlen helyen lappanganak.

Szerencsére az utóbbi feltételezés bizonyult helyesnek. A mester utolsó perceinek szemtanúja, a szintén marosvásárhelyi születésű Debreczeni László művészettörténész és grafikus vette magához a többnyire a Maros-parti városhoz fűződő feljegyzéseket. Úgy tűnik, sajtó alá rendezésükre készült, mert interjúszerűen kérdezgette a történettudóst emlékeiről, családtörténeti összefüggésekről, amelyek a visszemlékezésekből nem körvonalazódnak elég tisztán. Anyakönyvekből, iskolai értesítőkből jegyzetelt, illetve ellenőrizte az adatokat. Mindezek, néhány dossziéba gyűjtve, Debreczeni 1986 szeptemberében bekövetkezett halála után ha-

gyatéka részeként kerültek a Kolozsvári Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárába.

Mint a feljegyzésekből kiderül, 1961 januárjának elején feködött Kelemen Lajos kórházba, 1963. február 18-ig kezelték ott, majd Csomoss János unokaöccse családjához került, az Attila út (Andrei Mureşanu utca) 16. számú házba, ahol július 29-én bekövetkezett haláláig ápolták. Kórházba jutását ő maga másképpen írja le, mint Szabó T. Attila az előbb idézett helyen: „Úgy érte utol 83. évében az utcán a halál felé ragadó, alattomos betegség, amint egy szilveszterestén éppen a levéltárból, az ő levéltárból hazafelé igyekezett. Az örökké, még a roskadozás éveiben is gyalog járó Kelemen Lajos a metsző fájdalomtól gyötörtén többé egy lépést sem tehetett; egyik – véletlenül arra vetődő – levéltári kutató gépkocsin vitte haza. Néhány nap múlva a kolozsvári ortopéd-kórházban biztosítottak a nagybeteg számára emberhez méltó környezetet és gondos ápolást.” Dr. Jancsó Ödönné Zsakó Sarolta 1962-ben készített néhány feljegyzéséből kitűnik: 1960 decemberének közepe táján lábfájása miatt már alig tudott járni, de mégis elvállalt egy-egy városvezetést. „Már nagyon rosszul volt, mégsem akart kórházba menni, mert neki «dolgai vannak». Csellem – megbeszélve Fazakas professzorral – azt mondtuk: ma van üres szoba, várják a kórházban. Így vitte be Éva [Rohonyiné Jancsó Éva] taxin. Nagyon rossz állapotban volt: urémia, lábcsont törés vagy repedés. Csodát műveltek vele, hogy megmentették.” (A feljegyzéseket Zsakó Erzsébet bocsájtotta rendelkezésünkre.)

A kórházi ágyon fogott hozzá Kelemen Lajos önéletrajzi emlékei papírra vetéséhez. Főleg azon családi élményeit akarta megörökíteni, amelyek legközelebbi rokonait érdekelhették, tehát éppen azokat, amelyekről még legközelebbi tanítványainak sem beszélt. Most olvasva őket, kiderül, hogy miért. Nem jutott neki szép gyermekkor, még a kései emlékezet sem tudja azt aranyködbe bújtatni.

A kórházi körülmények egyáltalán nem kedveztek az emlékirásnak: fél és negyed ívekre, néha még kisebb cetlikre ceruzával kuszán írogatott. A kész szöveget stilizálta, áthúzott, fölé írt, úgy-hogy gyakran alig lehet tájékozódni az elmosódott jegyzetek közt. Ha Debreczeni László 1962 novemberében le nem másolja őket, ma a lehetetlenséggel határos volna eligazodni bennük. Úgy tűnik, a feljegyzésekből néhány lap elveszett, mert hiányzik a folytatás.

Vannak történetek, melyek félbemaradtak. Ugyanaz az emlék két-három változatban is papírra került. Néhol a mondatok is a sok javítgatás után hiányosak. Ebben a többé-kevésbé kronológiai sorrendbe szedett feljegyzéshalomban mi Debreczeni 163 lapot kitevő másolatait használtuk kiindulási szöveggként, s csak szükség esetén fordultunk az eredeti szöveghez egy-egy mondat értelmezésekor. Sajnos, maga Debreczeni is üresen hagyott gyakran szóhe-lyeket, jelezve a kiolvashatatlanságot, de az is előfordul, hogy egy-két szót kifelejtett másolásakor. Az utolsó dossziében van 13 lap másolat nélküli szöveg is.

Mi a feljegyzéseket nyersanyagként kezeltük egy összefüggő szöveg kialakításához. Ha több variánsban volt meg a történet, igyekeztünk a változatokat összeötvözni, minél teljesebbé tenni az eseménysort. Ehhez még Kelemen Lajos mondatainak összekombinálásától sem idegenkedtünk. Nemegetszer a mondatokon belül a szavakat egyeztetnünk kellett, vagy éppen kihagyással, zárójelbe illesztett betoldással tettük értelmessé a szöveget.

Arra nem vállalkozhattunk, hogy a feljegyzéseket tartalmi szempontból ellenőrizzük, évszámait kikeressük lexikonokban és kronológiákban. Pedig a gyengülő emlékezetű történettudós már bizonytalan az évszámok, sőt a nevek említésekor. Van úgy, hogy két variánsban ugyanazt az eseményt más-más évhez köti. Az ilyen eleve gyanús adatokat a lehetőséghez mérten tisztáztuk, esetleg jegyzetben utalunk kételyeinkre.

Két vonatkozásban mégis túlléptünk az egyszerű jegyzetelésen. Pálmay József családtörténeti munkáját (**Marostorda vármegye nemes családjai**. Marosvásárhely, 1904.), Kelemen Lajos feljegyzéseit és Debreczeni László adatgyűjtését felhasználva, összeállítottuk a nagyernyei Kelemen család leszármazási tábláját. Lehet, hogy a tudós genealógus kikutatta saját leszármazását, de – szerénységére jellemzően – soha nem közölte azt. Kézírtos családfájára nem sikerült rábukkannunk. Ez a vázlatos leszármazási tábla is az olvasó segítségére lesz.

A másik dokumentálódási lehetőséget az iskolai értesítők jelentették. Maga Kelemen Lajos is utal rá, hogy ezek használatával pontosítani tudná emlékezéseit. E célból átnéztük **A marosvásárhelyi Ev. Ref. Kollegium Értesítőinek** sorozatát 1885–1886-tól kezd-

ve, sőt az 1894–1895-ös kötetben megjelent Koncz József-féle 750 lapos iskolatörténetet is felhasználtuk.

Kelemen Lajosnak közismerten nem volt valami jó véleménye a vásárhelyi kollégiumról. A négy-öt szedett-vedett épületben az egy Koncz Józsefet kivéve közepszerű tanárok oktattak. Inkább különösegek ragadtak meg a későbbi tudós emlékezetében. Ez derül ki itteni visszaemlékezéseiből is. Pedig a múltját 1557-ig visszavezető tanintézet az 1870-es évekig ritka rangos tanárokkal büszkélkedhetett. Itt csak a bölcész Köteles Sámuel, Péterfi Károly és Mentovich Ferenc, a polihistor Bolyai Farkas, a jogtudós Dósa Elek és a vértanú Török János nevét emeljük ki. Veresmarti Gáspár, Antal János, Bodola Sámuel pedig a püspöki széke emelkedett. Mikor 1885 őszén Kelemen Lajos átlépte a kollégium küszöbét, ott éppen egy átmeneti világot talált. Az egykori hagyományos református iskolaszervezet felbomlóban volt, rendre adta át helyét az állam által előírt rendtartásnak. A teológiai végzettségű, külföldi tanulmányok után véglegesített professzorok helyét fokozatosan a kolozsvári és budapesti egyetem diplomásai foglalták el. A belső diákönkormányzat felügyelete is egyre inkább a tanárookra hárult.

Az elemistákat, alsós gimnazistákat többnyire minden pedagógiai előképzést nélkülöző papjelöltek, esetleg tanárjelöltek oktatták. A hatalmas osztálylétszámok pedig ezek munkáját is nagyon megnehezítették. Csak a IV–V. gimnáziumi osztálytól csökken 30 alá a létszám, s ekkor kerülnek a fiatalok a „rendes tanárok” kezére.

A marosvásárhelyi kollégiumnak csak II–IV. elemi osztálya volt. Aki írni, olvasni, számolni tudott, azt ide felvették. Ezeknek az osztályoknak a felügyeletét a tanvezető tanár látta el, 1885–1888 között éppen Koncz József. Ő választotta ki az oktatókat is. 1885-ben Horváth Gáspár volt az intézet igazgatója, s a tanári kar két új rendes tanárral bővült: Lakatos Sámuel magyartanár és Horváth József klasszika-filológus foglalták el katedrájukat. Persze, erről nem sok fogalma volt a 41 másodikosnak. Ők csak a tanítójukra figyeltek. Az értesítő erre az évre egyedül Kövendi Kálmán okleveles papjelöltet említi az osztály vezetőjéül. Nincs nyoma annak, hogy – mint Kelemen Lajos írja – az első félévben Tóth Lászlóé lett volna az osztály. Heti 26 órában vallást, magyart, számtant,

földrajzot és állattant tanultak. A diákok között Kelemen a fiatalabbak közé tartozott. Tizennégyen születtek vele egy évben, 1877-ben, s csak hárman 1878-ban, a többi huszonnégy 1873 és 1876 között látta meg a napvilágot. Egyetlen unitárius osztálytársa, Biás István, később szintén neves levéltáros, genealógus, egyháztörténész lett. Különben az egész intézet össznépesége 344 főből állt, ebből 135 az elemista. A tanári kar 25 személyes volt.

A III. elemiben már 46-ra növekedett a diáklétszám, s az értesítő külön utal rá, hogy az első félévben Kövendi Kálmán, a másodikban Jung Ferenc papjelölt tanította az osztályt. Tanév végén Kelemen Lajos könyvjutalmat nyert a Teleki-alapból. 1887-ben nyolc évi igazgatószkodás után Horváth Gáspár átadta a vezetést Bedőházi Jánosnak, a IV. elemi osztály tanítója pedig Tóth László kontraszenior, papjelölt lett. A Teleki-alap egyik könyvjutalmát ismét Kelemen Lajos kapta.

Az első gimnazista 52 kisdíakot egyetlen rendes vagy okleveles tanár sem tanította. Ötön kaptak jeles, heten jó minősítést, az utóbbiak között van Kelemen Lajos is. Ez amolyan szűrő osztály lehetett, mert a II. gimnáziumba már csak 35-ön iratkoznak be. Itt is a jók közé kerül Kelemen, s a Röck Szilárd-féle alapítvány évi 80 forintos ösztöndíjával jutalmazták, ami igen nagy összegnek számított. A legtöbb jutalom ugyanis 5–10 forint között mozgott.

A III. gimnáziumi osztályban tovább csökkent a diáklétszám, már csak 31-en voltak, s két rendes tanár is foglalkozott velük, a negyedikben pedig négy rendes tanárunk volt. Mindkét osztályban a jók közé sorolták a későbbi történeoszt. V. osztálytól a tanári kar törzsgárdája vette kezébe a diákokat. Érezhetően nőttek az igények. Csak 2 jeles és 3 jó minősítést adtak az osztályban. Kelemen Lajos nem volt ezek között, s a tanév végén el is vesztette a Röck Szilárd-féle ösztöndíjat.

1893-ban, mikor „tanítványunk” a VI. osztályba lépett, igazgató- és főgondnokcserével kezdődött a tanév. Bedőházi Jánostól Horváth József vette át a vezetést. Az értesítőt is korszerűsítették: feltüntették a diákok tantárgykénti jegyeit. Kelemen Lajos 25 fős osztálya nem dicsekedhetett jó eredményekkel: kilencen kaptak elégtelen minősítést, köztük Kelemen Lajos is. Matematikából és görögből bukik, latinból elégséges. Csak történelemből, vallásból és

tornából kapott jeles osztályzatot. Ez az év volt diákkorának mélypontja.

A VII–VIII. osztályban fokozatosan javult tanulmányi helyzete. Általános minősítése elégséges majd jó volt. A matematikával, fizikával, göröggel sehoggy sem tudott megbarátkozni, ugyanakkor történelemből, magyarból végig jeles minősítést nyert, latinból is rendre felemelkedett erre a szintre. Az értesítőkből kiviláglik, hogy tanárai nem a jó tanulót becsülték Kelemen Lajosban, hanem a pályázatok szorgalmas kidolgozóját, az önképzőkör lelkes tagját. A tanári kar évről évre néhány tárgyból pályázatot írt ki, melyre jeligés dolgozatokat lehetett beadni. Hetedikben **Bethlen Gábor fejedelemségéről** szolt a pályatétel címe. „A történelem a múltat világitó sugár” jeligéjű dolgozatával Kelemen a harmadik helyre került, két nyolcadikos után. Nyolcadikban a **Miért nem ment Szabó Elek Kádár Zsuzsi lakodalmára** szépróza pályakérdést

„Népiesség – székelység” jeligével „elég elmésséggel és humorral” dolgozta ki. Egy másik **Kritikai észrevételek** című dolgozataról ezt a vélekedést olvassuk: „szerzője gondolkodó és önerején kombinálni törekvő, komoly históriai tanulmányokat tett, önálló olvasás alapján ítél és okoskodik, stílusa gyakorlott, világos, szabatos”.

A múlt század második felében mindegyik kollégium életében jelentős szerepet játszott az önképzőkör. A tehetségesebb diákok itt bontogatták szárnyaikat. A felolvasott legjobb verseket, elbeszéléseket, dolgozatokat gyakran kézírásos gyűjteményekbe, diáklapokba másolták. Néha nyomtatott válogatást is adtak ki. A vásárhelyi kollégium önképzőkörét 1856-ban Mentovich Ferenc tanár alapította, s halálát követően ez fel is vette nevét. Tagjai főleg a VIII., VII. és részben VI. gimnazisták voltak. Kelemen Lajos idejében az elnöki tisztséget Lakatos Sámuel magyartanárr töltötte be, az alelnökök is tanárok voltak (Csiki Lajos, Trozner Lajos), csak a főjegyzői és aljegyzői tisztségek jutottak a diákoknak. 1894–1895-ben Kelemen Lajos az egyik aljegyző volt. A kör **Egy székel népszokás** című pályakérdésére a határkerülést írta le, s dicséretben részesült.

Az 1895–1896-os értesítőből hiányzik a szokásos önképzőkörri fejezet, s csak Horváth József igazgatói záróbeszédéből tudjuk meg, hogy Kelemen Lajos töltötte be a főjegyzői tisztséget. S bár tartottak tizennyolc körü gyűlést, köztük két nyilvános ünnepélyt

(Március 15-én és Kossuth halálának évfordulóján), a tanári kar elégedetlen volt a diákok tevékenységével. Horváth szavai az egész osztályt minősítik: „Önmunkásság tekintetében ez év feltűnően eredménytelen volt. Az önmunkásság foka évenként a legnagyobb részt attól függ, hogy a gimnáziumot végző VIII. osztály tagjai között hány képeesebb és képzetesebb, szélesebb látókörű, a kiszabott tananyag megtanulása mellett önmunkásságra is alkalmas és hajlandó tanuló van. A véletlen játéka, s csak ritkán szokott előfordulni, hogy abba az osztályba, mely az idén a VIII. volt, kezdve az I. osztályon, s fel a gimnázium lépcsőin mind olyan tanulók kerültek össze, kik csak szerény tehetséggel voltak megáldva, s így tőlük meg kellett elégednünk annyival, hogy a kiszabott dolgot elvégezzék. Alig egy-kettő volt, kitől méltán várhattunk volna önmunkásságot is, de ezek, mint szegény fiúk, önfenntartásuk végett annyi kötelességet vállaltak magukra, hogy pályamunka készítésére idejük nem maradhatott.” (117. l.)

A VII. és VIII. osztályban is Kelemen a magyar irodalomban és történelemben jeleskedőknek járó Szabó Sámuel alapból kapott díjat. Nyolcadikban a Dálnoki Teleki Mihály alap és a 25 éves találkozó alap díjában is részesült. Ez utóbbi annak járt, aki a március 15-i ünnepi beszédet tartotta. Az 1896-ban végző VIII. osztálynak már csak 22 Fákja volt, közöttük az egyetlen unitárius Kelemen Lajos. Ez különben a millennium éve: június 10-én a kollégiumban tartottak ünnepségeket, július 1–5. között pedig 94 tanár és diák (köztük Kelemen Lajos) tett csoportos látogatást a budapesti millenniumi kiállításon.

Mielőtt a tanulmányokat lezáró érettségiről szót ejtenénk, a nyolc gimnáziumi osztály tanári kara felett érdemes szemlét tartanunk. Hisz ők azok, akik megszabták az intézet rangját. Kelemen Lajos diáksága idején 18–20-an oktattak a kollégiumban, de közülük csak vagy nyolcan voltak rendes tanárok, a többiek helyettesek (többnyire pap- és tanárjelöltek), óraadók. A rendes tanárok közül is csak a fiatalabbaknak volt oklevelük, a többiek még a régi rendszer szerint szerezték képesítésüket, őket „elismert tanárként említették. A múlt században kollégiumaink még nem alkalmazták a kontinuitás elvét. Egyáltalán nem törekedtek arra, hogy ugyanazon tanár vigye végig az osztályt valamely tárgyból. Sőt, az

osztályfőnököket is állandóan cserélték. Kelemen Lajosnak nyolc év alatt nyolc különböző osztályfőnöke volt.

Első gimnazista korának négy tanárát jellemzi Kelemen visszaemlékezéseiben. Közülük Kiss Tamás (1862–1936) osztályfőnök, matematika- és földrajztanáráról lesújtó a véleménye. Az akkor még helyettes tanárjelölt 1890-től Budapesten, Kisújszálláson, Máramarosszigeten is éveket töltött, míg 1902-ben visszakerülhetett Marosvásárhelyre rendes tanári státusba. 1929-ben nyugdíjazták, s az iskola oszlopos tagjaként búcsúztatja az 1935–1936-os értesítő. A szintén kedvezőtlenül megítélt Csiki Lajos (1863–1918) már szerencsésebb volt: 1892-ben a kollégium rendes görög–latin tanára lehetett. Az I. és IV. gimnáziumi latinórák, negyedikes osztályfőnökség után VI–VIII.-ban ő lett Kelemen görög-tanára, számos nehéz órát okozhatott a bukás szélén álló tanítványának. Halmágyi Antal az első három osztályban tanította mértani rajzra és szépírássra a kisdíákot, másodikban osztályfőnöke is volt. Róla bizonyos elismerés hangján szól az emlékirat. Pályája Nagyenyeden teljesedett ki. A legpozitívabb minősítést Darkó Béla (1861–1935?) magyartanár kapta. Még mint tanárjelölt négy évig oktatta tárgyára, s egy évig történelemre is Kelemen. Az 1890-es évek közepétől három évtizeden át az újpesti polgári fiúiskola tanára volt, 1909-ben magyar helyesírási tankönyvet is megjelentetett.

Második gimnazista korából csak Páll Károly (1848–1917) nevét idézi fel az emlékiró. Főleg földrajztanárként értékeli, s elismeri, hogy mint gyenge matematikus, félt tőle. Ő még a régi rendszer szerint Vásárhelyen jogot, Nagyenyeden teológiát, s Utrechtben, Lipcsében, Zürichben matematikát, csillagászatot hallgatott. Természettudományi cikkei, humoros írásai jelentek meg. A tanári kar egyik legtekintélyesebb tagja volt. Hat évig tanította Kelemen, nyolcadikban ő volt az osztályfőnöke. A harmadik gimnáziumi osztály Göldner Nándor (1826–1897) némettanár személyét teszi emlékezetessé. Ő is még jogi kurzust végzett, s tanári vizsga nélkül, miniszteri engedéllyel lett rendes tanár 1888-ban, de nyelvmesterként már 1857-től oktatott a kollégiumban. Gyakorlati német nyelvtana 1859–1860-ban és 1884-ben jelent meg Marosvásárhelyen. Göldner csak két évig volt Kelemen tanára, neki is köszönhette, hogy nem tanult meg soha németül.

Az első négy gimnáziumi osztályból a felsoroltakon kívül említhette volna még Lakatos Sámuel latintanárát (1843–1915), aki bár a jog és teológia felől közelítette meg a pályát, az 1880-as évek elején Kolozsvárt oklevelet is szerzett, több tanulmányt közölt. Nyolcadikban ismét találkozott: magyar irodalomra és bölcselőre oktatta az osztályt. Negyedikben került Bedőházi János (1853–1915) igazgató keze alá. A budapesti mű- és a kolozsvári tudományegyetemen képzett fizika-kémia-matematika szakos tanár az anakreoni dalok tolmácsolásával, két kötet versével (1895, 1914) az irodalomban is nevet vívott ki magának. Szerkesztette a Marosvásárhely című hetilapot (1892–1893), tanulmányt írt a két Bolyairól (1898), beszédet mondott a Kossuth-szobor leleplezésekor (1899). 1901-ben Marosvásárhely országgyűlési képviselőjének is megválasztották. Ő képviselhette a tanári karban a modernebb, világias szellemet. Negyedikben ásványtant, hetedikben matematikát és fizikát, nyolcadikban csak fizikát tanult tőle Kelemen; hetedikben az osztályfőnöke is volt.

Benyomásunk szerint három tanár járult hozzá Kelemen Lajos pályaválasztásához. Ezek Koncz József (1829–1906), Horváth Gáspár (1829–1895) és Bihari Sándor (1823–1903). Mindhárom a tanári kar legidősebb, régi vágású tagjai voltak. Teológiát végeztek, s német egyetemeken egészítették ki ismereteiket. S még volt egy közös vonásuk: mindhárom aktívan részt vettek az 1848–1849-es szabadságharcban. Koncz a XI. zászlóaljban volt honvéd, Horváth a XII. zászlóaljnál önkéntesként 1849. július 23-án az oroszokkal harcolva sebesült meg, Bihari pedig Bem seregében a segesvári, medgyesi, szebeni és feketehalmi csatákban tüntette ki magát, Brassó védőjeként megsebesült, fogságba esett. Horváth a Makk-féle összeesküvésben is gyanúsított volt, s 1852–1857 között börtönben szenvedett. Ezek a tanárok bizonyosan beszéltek óráikon fiatal koruk nagy perceiről, s olyan szellemben neveltek, amely hű volt a '48-as eszmékhez. Ehhez még hozzászámíthatjuk Kelemen Lajos '48-as honvéd anyai nagyapjának, Csomoss Miklósnak a hatását, s azt, hogy az édesapja is ezt a szellemet élte: **A nép zászlója** című Kossuth-párti hetilapot járatta. Mindezek jelentős mértékben a múlt fele irányíthatták a serdülő ifjú érdeklődését.

A három professzor közül kétségtelenül Koncz József volt a legnagyobb tudós, sőt e korszaknak ő az egyetlen kiemelkedő vásárhelyi tanáregyénisége. Kelemen Lajost az V. gimnáziumtól kezdve heti 5–6 órában latinra tanította. De nem ezért szerette őt és emlegette Koncz bácsinak, hanem mert a nagykönyvtár vezetőjeként maga mellé vette segédül. Így olvasgathatott, kézbe vehetett ritka kiadványokat, s tanára a kutatómunkába is bevezette. Koncz fő műve a kollégium története, de számos adat- és dokumentumközlését a szakirodalom is számon tartja. Bihari Sándor a IV. gimnáziumtól az érettségiig volt Kelemen történelemtanára. A kollégiumot 17 évig igazgatta. Társadalmi-politikai cikkeket írt, s városa közéletében is részt vett. A kötelességteljesítés prototípusaként búcsúztatták. Lakatos Sámuel így értékelte módszerét: „Előtte a történetnek minden része érdekes volt. Ebből következett, hogy a jelentősebb, fontosabb események az ő előadásában nemigen emelkedtek ki a többiek felett” (1907–1908-as értesítő, 3–24.1.). Mintha ezt a szellemet is örökölte volna a tanítvány. Horváth Gáspár szintén közéleti személyiség, nyolc évig igazgató, hosszabb-rövidebb ideig vásárhelyi lapok szerkesztője, s évtizedeken át a Teleki Téka felügyelője. Ötödiktől volt a Kelemenék magyartanára, nyolcadikosként részt vehettek a temetésén is.

E tanári kartól nyert felkészítés után 1896. május 15–19-én tette le Kelemen Lajos 18 társával együtt az érettségit. A bizottág elnöke a kollégium főgondnoka, a frissen e tisztségbe iktatott Dósa Elek volt, Maros-Torda vármegye alispánja. A kiküldött miniszteri biztos pedig Szádeczky Lajos történészprofesszor, aki ezúttal biztatja a maturandust, hogy jelentkezzen az egyetemre bölcsészhallgatónak. Történelemből Bihari Sándor, latinból Koncz József, németből Bedőházi János, magyarból Lakatos Sámuel, görögből Csiki Lajos, matematikából Páll Károly tanárok vizsgáztatták. A tíz „jól érett” közé sorolták. Az értesítő szerint jogra készült. Tudjuk, hogy ez apja kívánsága lett volna. Szerencsére egyéni hajlamának megfelelő szakot választott. Egyetemi tanulmányairól Csetri Elek közölt adatokat (**A Hét**, 1982. május 7.)

E kötet remélhetően az utolsó fehér foltot is eltünteti Kelemen Lajos életrajzából. Erdély történetésének pályázáró előadása következik: saját gyermekkorába kalauzol el, a századvégi Marosvá-

[Erdélyi Magyar Adatbank]

sárhelyre és református kollégiumába a tőle megszokott anekdotázó stílusban. Megismerjük családját is, mely nem részesítette őt a tűzhely tartós melegében, hanem sokkal inkább egy magányos életre készítette elő.

GAAL GYÖRGY

ELŐSZÓ

Életem legvégén imbolyogva és döcögve, a kolozsvári Ortopéd Kórház emeletének egyik ágyán már közel fél év óta feküdve jutott eszembe, hogy bár időtöltésből írjak meg valamennyit gyermekkorom emlékeiből.

Nekem úgy rémlik, hogy egyszer már meg is írtam gyermekkoromat, de megromlott, elsorvadt egykor kitűnő emlékezőtehetségem mellett nincs reményem, hogy azt megtaláljam. Arra szántam el tehát magamat, hogy gyermekéveimet megkísérlem újra megírni.

A munkának neki is kezdtem, de sajnos, nagyon lassan döcögtem vele. Negyedévnyi próbálkozásom után is még csak gimnazista korom feléig érkeztem. A nyugodt, gondolkozó munkára csendhez szoktam. Ezért legtöbb munkámat éjjel 10–2-ig írtam, mikor kevesebbet zavarhattak. Most a kórházi ágyon munkámat hetekig gyakran gátolta és hátráltatta egyik betegársunk rádiójának örökös papagájfecsegése és lármája.

Már a teljes lemondásról gondolkoztam, midőn rádióimádó betegársam annyira megjavultnak érezte magát, hogy önző örömökre búcsút mondott a kórháznak, s én erre kevés gondolkozás, tétovázás után a munka folytatásához láttam. Úgy tapasztalom, hogy lassan és döcögve megy, s ezért lemondtam arról az egy ideig kedvenc elgondolásomról, hogy ezeket az emlékezéseket a marosvásárhelyi Református Kollégium elvégzéséig, illetve egyetemre

jöttömig folytatom. Egyetemi éveimtől kezdve 60 évig hol részletezőbb, hol csak vázlatos naplót vezettem, aszerint, hogy időm és részben a tárgy vagy hangulatom engedte. Ezeket valamelyik magyar közgyűjteménynek, elsősorban az Erdélyi Múzeum Egylet kéziratárának akartam hagyni, de attól elriasztott a mindent elnyelni kívánó bukaresti centralizáció látása.

De fájdalommal kellett tapasztalnom azt is, hogy kivált az utolsó éveim emlékképei szintén meggyengültek, sőt elhomályosultak. Mindezekkel számolva célkitűzésemet oda egyszerűsítettem le, hogy csak gyermekkorom emlékeinek azt a részét igyekszem írásba foglalni, melyek világosabban maradtak meg, s azokból is leginkább azokat, melyek testvéreimmel is valami vonatkozásban állanak.

Mivel pedig korom és hanyatlásom és halálom közelsége folyton csak nő, arra igyekszem, hogy elsősorban azokat rögzítsem életem legkorábbi részéből, melyeknek már – sajnos – más élő tanúja Róza testvéremén kívül nincsen.

Külön kiemelem azt, hogy szülővárosom néhány intézményéről és emlékeről tudatosan, azzal az elgondolással írtam részletesebben, hogy ők már mint fiatalabbak az átalakulások más időpontjait és munkáját érték meg. Egyes helyeken – ezért és ehhez mértem a szövegemet. Ha tehát valahol eltérést tapasztalnak aközött, ami a leírásokban az én szövegem [s] az ők tudása és emlékezése között van, ezt főleg ennek, s ne az én emlékezésem hibájának, tévedésének tulajdonítsák, bár lehet hibája az emlékezésnek is.

Mint minden emberi, úgy az emlékezés is véges, s hosszú évtizedek dolgairól és eseményeiről írva apró tévedéseim lehetnek, bármennyire is igyekeztem ezeket kerülni. Afelől azonban lelkiismeretem egészen tiszta, hogy tudva valótlan nem írtam.

Magas korom – 84 év – mellett is reménykedem, hogy talán kitűzött késői célomat legalább részben elérhetem.

E hosszú élet legnagyobb részét egészségben töltöttem el.

Annál szokatlanabban és zavaróbban hatott reám az 1960-as év legutolsó része. Érzésem szerint karácsonyt még jó egészségben értem meg, s az ősztendő utolsó napját is jóformán reggeltől estig dolgaim igazításában, úgyszólván szakadatlan járkálásban töltöttem el. Annál különösebb érzés zavart meg az új év kora délelőttjén.

Egyszerre csak úgy éreztem, mintha az agyam nem volna ott a koponyámban. Semmi fájdalom nem bántott, csak valami kellemetlen hiányérzés zavart. Éreztem, hogy valami olyannak kellett történni velem, melynek nem vagyok ura, s amelyről beszámolni nem tudok. Gyorsan felöltöztem, s a Zápolya utcai Ortopéd Kórházba siettem, hol dr. Fazakas¹ igazgató professzor a legnagyobb szívességgel fogadott, s rögtön föl is vett a betegek sorába. Azóta itt vagyok.

Ma sem tudom, hogy szervezetemnek a magas korommal járó elgyengülésén kívül mi lehet a bajom. Azonban ez már magában elég súlyos baj. Lényeges és súlyos változást, nagyobb fájdalmat nem érzek,² azonban ahhoz elmém egyelőre elég épen maradt, hogy megcsökkent teljesítőképességét megállapítsam.

Visszaemlékezéseimet legelsősorban testvéreim, s azok utódai számára szántam. Akiket közülük érdekel, az másolja le magának vagy esetleg utódainak. A legegyszerűbb életnek is van használható tanulsága, főleg abban az irányban, hogy mit s mire cselekedjünk.

Kívánom, hogy kedves testvéreim s ezek utódai hazzonnal olvassák ezt a valószínűleg legutolsó munkámat.

KELEMEN LAJOS

Születés, Szántó utcai gyermekkor

Én, Kelemen Lajos, nyugalmazott múzeumi és levéltári főigazgató, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a romániai Magyar Unitárius Egyház főgondnoka, születtem Marosvásárhelyt, 1877. szeptember 30-án reggel öt óra tájban. Édesapám, Nagyernyei Kelemen Miklós, akkor királyi ítélőtáblai napidíjas, édesanyám Albisi Csomoss Janka volt. Szülőim második gyermeke voltam.³ Vézna, sovány gyermekként jöttem a világra. Szülőim első gyermeke, Miklós, közel egyéves korában annak az áldozata lett, hogy az akkor még gyógyítani nem tudott difteritisz toroköblítő orvosságát nem tudta kiköpni, s a lenyelt erős szer halálosan összeégette és roncsolta torkát, gyomrát és belső részeit, s a szegény gyermek nagy kínok között halt meg. A szerencsétlenség a szülők kezei között történt, s mély és súlyos benyomását jelenlétemben holtukig sokszor emlegették.

Édesapám születésemkor látva gyengeségemet, aggodalmasan kérdezte Vadasdy Amália édesanyjától, hogy vajon megélek-e. Nagyanyám avval biztatta, hogy az ilyen véznán indult gyermekekből lesznek idővel a legéletrevalóbb és sokszor hosszú életű emberek. A biztató jóslat koromra nézve rajtam beteljesült.

Legnagyobb leánytestvérem – Róza – utánam több mint két év múlva született. Édesanyám s utána kisebb leánytestvéreim is sokszor mondták, hogy élénk, fürge, játékos gyermek voltam. Leánytestvéreim után – kik édesanyámtól hallották – tudom azt is, hogy nyolc hónapos koromban már egészen jól és gyorsan tudtam járni. Tehát elég rendszeren fejlődtem.

Utánam következő testvérem, Rozál születésére akkori kis korom miatt nem emlékezhetem, de már Jenő öcsémé, aki 1883-ban született, igen. Akkor már a Kis,

utóbbi nevén a Szántó utcában laktunk. Mikor a nagy esemény előjeleivel hamar tisztába jöttök, édesapánk minket, a két nagyobb gyermeket felöltöztetett, és átvitt a házunkkal majdnem átellenben egy kis süllyedt házba, Pipásné nevű szomszédasszonyhoz, ki édesanyánknak is állandó, fizetett alkalmi bejáró segítsége volt. Ott aludtuk át az éjszakát, s mikor reggel hazakerültünk, ott találtuk a siránkozó kis új testvérkét, Jenő öcsénket.

Az esemény februáriusban, Balázs napján virradólag történt, s az újszülött fiút eleinte annyira Balásznak nevezték mindenki, hogy hónapok teltek el, míg végül is egyházi keresztségben nyert neve a használatban felülkerült, s lassankint az érvényesült. Édesanyánk testvéröccse, Csomoss Jenő emlékére nyerte törvényes keresztnévül a Jenőt.

A Balázs név tartós életéhez hozzájárult aztán az a körülmény is, hogy édesapám egy alkalommal kimaradva együtt vacsoráit egyik vendéglőben az akkor Székelykeresztúron lakott egyik Gyárfásnak **Balázs** keresztnévű gazdatisztjével. Zárórakor édesapám meghívta hozzánk éjjelre hálni az új barátot, hogy a késő éjszakában nehogy szállás nélkül maradjon. A jó modorú kedves embert mindnyájan megszerettük, s ezért merült fel az a gondolat, hogy az új kis testvért az ő nevére kereszteljük.

*

Legrégibb emlékeim között – sajnos – egy sincsen, amely megelőzné a mai marosvásárhelyi rozoga, öreg Szántó utcai házunkban lakásunk idejét.

Ezt a házat és telket pedig édesapám, néhai Nagyernyei Kelemen Miklós marosvásárhelyi királyi törvényszéki irodatiszt – a házvásár idején még csak kir[ályi] táblai napidíjas – a nagyapánktól, Kelemen Lajostól örökölt nyárádszentlászlói ősi családi házastelke árából – [melyet] 1881-ben eladott – szerezte 400 forinton. A vételárban benne volt édesanyám Albisi Csomoss Janka száz forintja

is, melyet Csomoss Miklós nagyapámtól a háztartás segítésére kapott.⁴

A nyárádszentlászlói ősi telkünket pedig, a családuk 1753-ban a marosvásárhelyi Királyi Táblán eredményesen végződött nemességigazoló perének adatai szerint, az 1672 októberében Apafi Mihály erdélyi fejedelemtől címeres nemességet nyert Kelemen Miklós ősapánk, a falu közföldjéből foglalta magának, a falunak bíró korában éveken át végzett, de semmivel sem fizetett szolgálatai megtérítésül.

Ennek a belsőségnek és kevés külső tartozékának aztán I. Kelemen Miklós utódai a községgel folytatott per nyertes bevégezte után birtokában maradtak, s azokat édesapánk 1881-ben csak szükségből adta el, hogy marosvásárhelyen családjának házas telket szerezhessen.

Annak is elmúlt már több mint száz éve, hogy néhai Kelemen Lajos⁵ nagyapánk a két fiú testvéröccsével ezen az ősi belsőségen megosztozott. Akkor lett abból három külön telek. Ebből a Nyárad folyó és völgye felé eső harmadrész jutott nagyapánknak. A középső harmadrész nagyapánk idősebbik öccsének, Kelemen Józsefnek jutott. A harmadik telekrész, mely nyugatra, a Nyomátra vezető községi út és az ebből a Nyomát patakra lejtő ösvény és a nyárádszentlászlói öreg unitárius templom között fekszik – Nyomát irányában a kerítést csak szélesre terpeszkedett és egymásba fonódott líciumbokrok képezték – jutott nagyapánk kisebbik öccsének, Kelemen Sándornak. Ez, mint édesanyja helytelenül elkényeztetett gyermeke, korán elhalt. Édesapja férfiúi irányítása nélkül, édesanyja túlságos elnézése s a szükséges fegyelem híján nőtt serdülő ifjúvá, s valószínűleg örökölt alkoholista hajlamát a nevelés nem fékezve az ilyen esetben úgyszólván egyedüli segítő eszköz, a felvilágosítás mellett a kemény fegyelem hiányozván, az anyai majomszeretet áldozatául fiatalon meghalt.

Utóbb aztán Sándortól József szerezte meg ezt a részt, s az ő utódai kezén is maradt.

Ez a háromfelé osztott ősi telek pedig ott fekszik a Nyárad völgyéből Nyomáton át a marosvásárhely–nyárad-szeredai országútba vezető községi út mellett, szemben a csak a XX. század legelején épült, a mai nyárádszentlászlói református templommal. Itt említem meg, hogy ez a háromba osztott telek – mint kevés családi iratainkból megállapítható – az I. Kelemen Miklós odatelepülése idején még a falu vége volt, melyre Kelemen Miklós épített legelőbb házat. Ma már a szép fekvésű falunak majdnem a közepére esik.

[A már megosztott] belsőre legelőbb az ügyvéd Kelemen József épített közvetlenül a házassága előtt új lakóházat. Ez a ház nem az utcai homlokzatra, hanem a teleknek azzal párhuzamos belső részére épült fel, úgy, hogy egy tágas, a ház homlokzata és az utca között kialakult udvarra nézett, az utcával párhuzamosan állott, de jó messzire benn. Mikor aztán Kelemen József még jó férfikorában meghalt, fiai a telken megosztottak, a telket három egyenlő részre osztva.

Midőn édesapánk eladta a nyárádszentlászlói ősi belsőséget, s Marosvásárhelyt az akkori Kis (a későbbi Szántó) utcában házat vásárolt helyette, a család rövidesen beköltözött a két szoba s konyhás, pincés és kertés új lakásba. Én a költözésre nem emlékezem, de a házhoz és telekhez fűződő emlékeim az odaköltözés után nagyon koránról már maradtak.

A Kis utca, melybe költöztünk, akkor a város egyik szélső utcája volt, s része a marosvásárhely–segesvári országútnak, fő vonala a Nyárad különösen középmellékéről a marosvásárhelyi piacra s állatvásárookra irányuló forgalomnak. A vasúti állomás felé vezető rövidebb, külső útvonalon akkor még csak a cigánytelep felől volt beépítve néhány (4-5) házastelek. Alább a vasút városvégi rövid útja

csak jóval később és rendre épült be házastelkekkel, és alakult ki a vasúti állomás forgalmi főútvonalává. Ennek a változásnak pedig senki se örült jobban a Szántó utca lakóinál, mert az állomás felé igyekvő szekerek többségének alkalmatlan zajától és porától mentesült, ha nem is szabadult meg teljesen.

Igazi városszéli utca volt 80–85%-ban földmíves lakókkal – s legalább harmadában szalmafedeles házakkal. A mi házunk majdnem az északi sor közepére esett. Ahogy kitekintettünk a kerítés vagy a kapu nyílásain, a mi sorunkon felülről lefelé a Reich Károly-féle szatócsboltocska volt három vagy négy lépcsőjével a legfőbb kiindulási pont. Ennek keleti szomszédja volt [egy] Szedlicska Vencel nevű, eredetére valószínűleg cseh szabó a feleségével és 20 év körülinek ítélni lehet a felnőtt fiával. [A] Reich-féle bolton alól, felénk egy nagy telek állott több külön épített apró házzal, melyek egy részének a felettünk húzódó Alsó utcára volt egy közös kijárata. Ennek a teleknek közös kútja az utcai kerítés vonalába esett, s néhány közeli szomszéd háztartás is innen látta el magát vízzel. Ugyanazon az oldalon a lefelé következő szélesebb telek utcai nagyobb részét egy emeletesnek látszó, rakófaból épített csinosabb ház töltötte ki. Utánuk újra egy deszkakorlátos nagyobb faépület jött utcai homlokzattal. Ezek már iparosok épületei voltak. Ezen alól újra egy kétablakos nagyobb földszintes házas telek foglalt helyet. Alsó szomszédjára nem emlékszem, de mivel közvetlenül ezen alól nemsokára kisebb átjáró utcát nyitottak, azt az épületet is bizonyára akkor bontották szét. Közvetlenül mellettünk a jó karban levő csinos belső telket és házat [egy] Gyéresi nevű nemrég a városba költözött, talán h[agymás]bodonai falusi ember vásárolta meg. Az utóbbi telkek már mind a hátunk megett északra kiépült belsőségekkel, az Alsó utca házas telkeivel voltak szomszédosak.

A Gyéresi-féle belsőség háza, mint az eddig felsoroltak majdnem mind, kétszoba-konyhás, s köztük némelyik istálló és csűrös épületek voltak.

Gyéresiék után a mi házunk és telkünk, utána a Köznek nevezett sikátor, a későbbi Kis utca következett. A Köz a mi odaköltözésünk idején még csak rendezetlen lejtős sikátor volt, melyet a magasabb fekvésű Alsó utcából minden záporosó telehordott kövekkel, melyek részben eltorlaszolták a Kis utcát is.

A szemben levő déli soron az utca közepe táján [a környék] Varga nevű leggazdagabb földművesének, s alább a lányának, Nagy Károly volt rendőralkapitány özvegyének volt csinos, újabb, modern külsejű háza. A déli házsor kertjei hosszan lenyúltak a Poklos patak felé, melynek jobb partján egy fölfelé keskenyedő hosszúkás tér maradt. Ezt nagyobb záporok vagy koronként felhőszakadások idején elöntötte a rakoncátlan patak. Ezért eleinte, a mi odaköltözésünk első éveiben, ez a térség még csak afféle senki földje volt. Mintegy jó évtized múlva azonban a patak partjait a kertek végéig feltöltötték, s az így alakult teret pár évig csütörtökön és országos vásárok idején állatvásártérnek használták föl.

A patak medrén túl, a közelében nem voltak csak szántóföldek, egészen a patakon túl látszó épületek közül a legkiemelkedőbb ú[gy]n[evezett] Haynal-majorig. A patak itt egészen az azt balról kísérő dombsor aljába kanyarodott, csak keskeny útnak maradt helye ott. Ezen felül már az egyik nagy összevisszaságban épült marosvásárhelyi cigánytelep kunyhói látszottak.

De a nap nagy részében nemcsak látszottak, hanem hallatszottak is. A minden rendű és rangú cigánynék, gyermekleánykáktól vénasszonyokig itt folytattak elég ritkán békés, de mindig hangos eszmecekerét, de még gyakrabban zajos verekedéseket. Ez aztán néha odáig erősödött és oly mélyre sülyedt, hogy édesanyánk kénytelen volt minket ez

„eszmecserék” hatásának túl népies színvonala elől a szobába parancsolni. Ott kellett megvárni a cigányvihar csitulását.

Ha vissza próbálok idézni valamit Szántó utcai öreg telkünkéről abból az időből, midőn az szülőink tulajdonába került, legegyszerűbb is azt kell megállapítanom, hogy a telek akkor hosszabb, de szélesebb is volt. A kertünk végénél a telektől északra álló, a Kis utca felé néző kéttablakos, két szoba és konyhás ház egész területét a Szócs Ferenc nevű ácsmester családja a mi telkünkéből, édesapáméktól vásárolta meg. Mikor ez az új ház épült, akkortájt szabályozták az addig csak Köz néven ismert névtelen sikátort is, mely ekkor kapta hivatalosan a Kis utca nevet. A régi Kis utcát pedig ugyanakkor nevezték el a lakói foglalkozásáról Szántó utcának.

Az utcácska szabályozásakor a fölmenőleg bal oldalról, a Barabás György-féle telekből sajtótították ki a szükséges nagyobb darabot, s a mi telkünk az utca felől egyelőre csonkítatlanul maradt. Ennek oka pedig az lehetett, hogy az utca közepén levezető vízárók a kisajátítás keresztülvitele esetén igen közel, tán csak mintegy méterre került volna a házhoz, s a nagyobb záporok idején összegyűlt víztömeg rendre veszélyeztette volna a ház alapját.

A mi házunknak k[örül]b[elül] negyedszázados zsindefedele volt. Maga a ház sokkal régibb volt, s akkor már az utca legöregebb épülete lehetett. Három lakrészből állott. Az utcára nézőleg két vörösre festett vastagabb deszka ablaktáblája volt, felső részükön fél tenyérnél kisebb félhold alakú világítórés kivágással. Ezen kívül, oldalt az udvar felől egy jóval kisebb, kétarasnyi magasságú, egyszerű paraszttablak is segített világosabbá tenni a szobát, melynek gyalult fenyőfa padlója volt. Kemencéje az északnyugati sarokban állott, de ezt édesapámék korán vasfűtővel cserélték ki, s a réginek alakja kiveszett az emlékezetemből.

Rendkívül érdekes volt a középső rész, a konyha. Bejárata az udvar felől, az egész épület egyetlen külső ajtaján volt. Ennek több mint felét-kétharmadát a terjedelmes kenyérsütő kemence foglalta el, melynek a hátára kis Windofen épült, a mai gyorsfőzők kezdetleges őse. A sütőkemencénk, a konyha legnagyobb ingatlan-bútorának használata idején a kiomló füst egyenesen a szája előtt álló fonott és vályogolt cserénybe-kéménybe, s onnan tovább ki a levegőbe szállott és oszlott el.

A telken, mikor mi odaköltöztünk, romlott állapotban megvolt még az istálló és a csűr is, s ezek háta mögött pedig kisebb kert állott, melynek felső felét néhány év múlva szülőink eladták. A marosvásárhelyi ház megvásárlásakor ásatott ki és szekéren behozatott édesapánk egy cukorédes, rendkívül jó, bő termésű aratási körtefát is. Ennek termését éveken át élveztük. A fa nem volt nagy, de minden évben csodálatos bő és jóízű termést adott. Ma is könny gyűl a szemembe, mikor az utolsó gazdag termés után az öreg fa levelei gyorsan száradni és hullani kezdtek. Édesapám rögtön felismerte halála előjeleit. Megmondta, hogy vége van az életének és jó termésajándékainak, s mi keservesen megsirattuk, midőn pár hét múlva kivágták, s maradványait a rendes felvágott tűzifacsomóba rakták. Nekünk gyermekeknek nem volt szabad a fát megrázni, vagy anélkül is hullott gyümölcséből felszedni. A lehullott darabokat mindig édesapánk szedte föl és osztotta ki egyenlően közöttünk. Ugyanúgy került kiosztásra egy jószívű, öreg, puha gyümölcsű, piros héjú nyári almafa termése is.

Mi, gyermekek szigorúan el voltunk tiltva a Kis utcabeli földműves gyermekekkel való barátkozástól. Ennek oka nyilván nem valami osztálygőg, hanem azoknak a neveltelensége és durvasága volt. A Kis utcabeli megjelölés nyereséget, durvaságot és általában neveltelenséget jelzett. Egészen jól megérthető, ha minket szülőink eltiltottak a

velük való barátkozástól. Egyedül Keresztesi nevű velünk szemben lakó szomszédunk gyermekei képeztek ez alól mérsékelt kivételt.

Mi azonban, mélyebben nem értve szülőink gondolkodását és tilalmát, szívesen megpróbáltuk legalább részben átlépni az érintkezés tilalmát, s ha már közéjük büntetéstől tartva nem próbáltunk meg ki- vagy bémenti, legalább az utcai kerítés nyílásain át igyekeztünk őket figyelni. Emlékszem egy kemény karácsonyi ünnepnapra, mikor mi, Róza testvéremmel belől, az utcai [kerítés] mellől, nyílásokon hallgattuk a 10-12 összesereglett Kis utcai kamaszfiú beszélgetését, s a hidegtől megkékülten sétáltunk – a beparancsolás után – a szobába.

Maga ez a vázlatos leírás is eléggé mutatja, hogy a mi házunk egyike volt a már akkor nagyon megritkult régi típusú városi földműves házaknak. Édesapám Mezőbándi Kováts Zsigmond bírósági végrehajtótól vásárolta, akivel valami régi, távoli rokonságban voltunk. (Neki több háza is volt.) Vadasdy Amália nagyanyám jól tudta ezt a rokonságot is, és az többször beszéd tárgya volt, de mi gyermekek, ha meg is jegyeztünk valamit belőle, idővel elfelejtettük. Kováts Zsigmondnak elődei között a XVII. sz[ázad]ban városbírák is voltak, s egyikük a XVII. sz[ázad] húszas és harmincas éveiben mint a török császárhoz küldött követek egyik lovas kísézője a családi hagyomány szerint hétszer járta meg lóháton Konstantinápolyt. A XVII. sz[ázad]ban még jelentékeny szerepük volt M[áros]v[ásár]hely életében, de már a következő száz évben és utóbb lecsúsztak a vezetőbb helyekről, s csak Mezőbándon és a Kis-Küküllő megyei Sövényfalván mint kisebb nemesek, középbirtokosok szerepeltek. Nemességük és birtokos voltak igazoló adatai Szász Ferenc egykori osztálytársam és jó barátom adományából az Erd[élyi] Múz[eum] kisebb családi levéltárai közé kerültek.

A szülők marosvásárhelyi lakásai, az 1876-os tűzvész

Szülőim legelső marosvásárhelyi lakását én – sajnos – nem tudom pontosan, hogy hol s melyik volt. Az otthon a régi időkről elég sokszor folytatott beszélgetésekből úgy emlékszem, hogy egyik első lakásuk a vargák bátyája felől a vártól a Borsos Tamás utca felé vezető Fürdő utcában volt. Ebben az utcában állott a tulajdonosáról nevezett Lénárt-fürdő, vagy ahogy M[aros]v[ásár]helyen gyermekkoromban mindenki nevezte: a Lénárt-feredő. Ez akkor M[aros]v[ásár]helynek még egyik nevezetessége volt, mert a város körül jó 30 km távolsáig társ, és annál inkább versenytárs nélkül állott. A Maros és a Nyárad mellett és a Kis-Küküllő mellett még sokkal messzibbre a nyilvános közfürdők ismeretlen fogalom voltak. Ez alól kivételt csak a nagyobb birtokosok udvarházai képeztek, hol csaknem mindenkinél volt már fürdőszoba. Marosvásárhelyen is akkor – tudtommal – még csak az Elba szigetén volt egy, a város tulajdonában állott, télen is használható másik nyilvános városi közfürdő. Édesapámék is – az akkori szokás szerint elég ritkán – télen ezt az utóbbit használták. A Lénárt-fürdő előnye volt a közelsége, az akkori kis beépített területű városban eléggé központi fekvése, s [így] a télen is fürdő aránylag kisszámú közönség igényeit akkor teljesen kielégítette.

Édesapámék Fürdő utcai lakása odaköltözésünk előtt egy tragikus esetből kifolyólag fél évig üresen állott. Azelőtt egy fiatalabb polgári házaspár bérelte. Szegény, de jóra való emberpár volt. A szerencse nem kedvezett nekik. Teljesen tönkremenve, nagy nyomorba jutottak, s ez elől végül az öngyilkossággal menekültek. Magukra zárták a kaput, és fölakasztották magukat. Visszavonult életük mellett és miatt a szomszédoknak nem tűnt fel a hiányuk, s csak jó egy hét múlva, az onnan kicsapó nehéz szagra fog-

tak gyanút, és jelentették a hatóságnak. A lakást hivatalosan feltörve aztán meglátták és megértették a szomorú tragédiát.

A lakást ezután kitakarították, s kétszer is újra meszelték, de jó fél évig senki sem vállalkozott lakójának. Édesapámék két okból vállalták a bérletet. Egyik a leszállított bér olcsósága volt, a másik pedig az, hogy ez a ház félannyi távolságra se volt édesapám munkahelyétől, a Királyi Táb-lától, mint az addigi lakásuk.

Beköltöztek tehát a kibérelt olcsó lakásba, de mivel akkor a kis fizetés miatt takarékoságból még cselédet se tartottak, édesanyám a délelőtti kevés bevásárlást elvégezve, teljesen egyedül maradt a szomorú emlékű házban mind egész d[él]e[lőtt], mind az akkori szolgálati beosztás mellett d[él]u[tán] is tán három órától este hatig. Ezt nem tudta hosszú ideig viselni, s végre is az egész utcában Nyüves csárda cinikus gúnynéven ismert házból jó messzire elköltöztek.

Édesanyámtól tudom azt is, hogy laktak még ezen kívül a ref[ormátus] temető nagykapujával szemben a 4[-es] számú kis házban, melynek az utcára néző egyetlen ablakának alja csak háromtenyéryire volt a földtől.⁷ Ugyanezen háznak azonban az udvarra néző része magasföldszint volt, alatta pincével, s barátságos kilátást nyújtott az alatta levő, vízmosással képződött kis völgyre.

A vízmosás a r[ómai] kat[olikus] temető mellett kezdődött, s az orgonakészítő házánál téglaburkolatú, kb. 1 m átmérőjű hengercsatornán vezetett át. Azután szabad árokban folytatódott. Fölvette a várcsorgója kút vizét is, s a Vöröskereszttel átellenben épült törpe ház sor alatt csergedezett tovább.

Édesanyámtól beszélgetéseink közben hallottam, hogy házasságuk első éveiben egy ideig a román fatemplomok közelében laktak. Ekkor ismerkedett meg édesanyám Hosu g[ö]r[ög] kat[olikus] esperesnével, a későbbi Hosu püs-

pök anyjával, akivel románul sokszor elbeszélgettek. Mikor pedig 1876-ban a marosvásárhelyi nagy tűzvész hatalmas és súlyos kártevésai bekövetkeztek, ennek az ismeretségnak részükre az az előnye származott, hogy midőn az őket is fenyegető tűz elől lakásukat – a nagy égés teljes megfékezéséig – hatósági intézkedésre ki kellett üresíteni, az esperesék engedélyével bútoraikat, ágy- és fehérneműiket a templom körül fekvő kis gör[ög] kat[olikus] temetőbe hordották be, s talán két v[agy] három éjjel, más ide menekültekkel együtt, ott, félig vetkőzve, a sírok közé elhelyezett ágyakban is háltak.

Abban a végzetes évben (1876) Erdély két legnagyobb magyar városát kevés különbséggel, majdnem egyszerre sújtotta egy-egy súlyos tűzvész-csapás.⁸ Kolozsvárt a Belvárosnak a Belső-Magyar utcától a Szamos malomárkáig a Szappan utcai városnegyed nagyrészen apró földszintes polgárházai égtek le földig. Marosvásárhelyt a Szentgyörgy utca a Nagypiacról az egykori Rózsa utcáig terjedő északkeleti házsorának nagyrészen a református egyházközség tulajdonában volt házastelkei és papi házai égtek le. De a tüzet a szél átvitte a magasabban feküdt Kövecses utca északi részére, s a két kis román templom közelében csak a XVIII. század utolsó évtizedeiben alakult városrészre is. Mindkét városban hatalmas szél segítette és növelte a tűzveszély terjedését, melynek mindkét helyen egész és fél utcák polgárházai estek áldozatul.

A kolozsvári nagy égésnek az egyik akkori képeslapban, tán a Vasárnapi Újságban⁹ rajza is maradt fenn, hol a Szappan utca lángtengeréből félelmesen magaslik ki az ablakokon füstöt és lángot okádva égő tűzoltó torony. A kolozsvári házaik nélkül maradt vagy veszélyeztetett lakók a hűvös időben a szabadban kényszerültek hálni, ami az izgalmak mellett nagyszámú hüléses megbetegedést is okozott.

A városi lakosságnak főként a tűz idején kemény próbára tett része, s ezek utódai, még fél század múlva is borzalommal emlékezett meg a tűzvész rémségeiről és káraitól.

Első emlékképek

Ami legrégebbi gyermekkori emlékezet-képeimet illeti, sajnálattal kell leírnom, hogy azokból sokat annyira elmosott az idő, hogy némelyiknek csak bizonytalan körvonalai maradtak itt-ott meg. Az ilyenek leírását így általában mellőzöm, s csak azokból próbálok lejegyezni, melyek élesen és tisztán megmaradtak.

Ezekből a legrégebb kb. 4-5 éves koromból való. Édesanyám kisebbik tetvéröccse, Csomoss Gábor Nagyenyeden tanult a Bethlen Kollégiumban, s egyik húsvéti szünidején hozzánk jött látogatóba Marosvásárhelyre. Jól emlékszem, hogy a szép derűs húsvéti ünnepnapon Róza húgomat és engem édesapám elvitt sétálni a városba. Első emlékezőképem a marosvásárhely–szászrégeni akkor még csak helyi érdekű kb. 30 km vasúti szárny felé irányul.¹⁰ Akkor ez a szárnyvonal még csak a m[aros]v[ásár]helyi felső vasúti állomásig volt kiépítve, s készen volt, mint akkor még végállomás a m[aros]v[ásár]helyi felső vasúti állomás is.

A vasútépítés azért maradt meg emlékezetemben, mert annak munkásai között édesanyám bejáró segítségének férje, Pipás bá is szerepelt. Élénken emlékemben maradt, hogy állandóan mekkora várakozás előzte meg a szombat estéket, mikor Pipás bá, ki a régeni vasúti szárnyvonal földmunkáinál dolgozott, vasárnapra mindig hazajött, és elhozta a heti keresményét, s feleségének átadta. Nagy esemény volt ez a pénzhozatal sok szegény ember és család számára, kiknek megélhetésében segített. De az volt azok részére is, kik utazni szoktak. Tolnai Lajosnak, a

kiváló tehetségű, de összeférhetetlen természetű realista írónak, midőn M[aros]v[ásár]helyre jött református papnak, Székelykocsárdról M[aros]v[ásár]helyig az 50 km-nyi utat még kocsin kellett megtennie, s az még kellemetlenebbé változott, ha esőben és sárban-szélben vagy erős fagyban kellett az utazásra kényszerült halandónak egy napig vesződnie.

A nagy Piactéren s a Szentgyörgy úton mentünk volt a sétautunk elején. Tisztán és világosan áll előttem az a kép, amit a felső vasúti állomás környéke mutatott. Ahogy a Szentgyörgy utcából a kórház közeléből nyíló sikátorból befordultunk a vasút felé, onnan kezdve már nem utcán, hanem egy széna- és szalmahulladékkal s állati trágyamaradványokkal tele, elhanyagolt téren [haladtunk], melynek csak a bal felén volt egy kisméretű, külvárosias jellegű, itt-ott foghíjas házsor. Jobbról nem voltak házak, hanem a vasúti töltésig egy egyenlőtlen és gondozatlan szemetes térség terjeszkedett, melynek nyugatra, vagyis a Maros felé eső több mint felét a vasúti töltésig víz borította. Azt azonban már nem tudom, hogy ez a terjedelmes tócsa vajon az akkori közelmúlt csapadékainak vagy tán a Maros kiöntésének maradványaként állott ott. A terjedelmes víztükröt liba- és rucacsportok élénkítették.

Sokkal jobban érdekelt azonban ezeknél minket, gyermekeket egy velünk szembe csendesén haladó hatalmas, tekintélyes komondorkutya, mely egy kis négykerekű szekeret, s benne egy gyermeket húzott. A szekér mellett annak és a kutyának a gazdája sétált, illően és öntudatosan. A méltóságos viselkedésű szép nagy kutyát s gazdáját és a kocsis gyermeket mindenki megbámulta.

Mi ebből az útból a Maros és a Bodor hídja felé elkanyarodva, s a híres Bodor hídját és a Marost is hosszasan megbámulva, az akkor legnagyobb gyár, a Baruch-féle szeszgyár és a vele szemben szerényen meghúzódó Mária-

szobros kápolna között vezető országúton tértünk aztán vissza a városba.

Utunk a huszárlaktanya mellett, a Dinnyeföld utcán vezetett hazafelé. Akkor még nem égett volt le.

*

A [másik] legrégebb gyermekkori emlékezet-képem az angyaljáráshoz fűződik. Tudnunk kell, hogy protestáns családnál akkor nem a Jézuska, hanem az angyal, s nem karácsonykor, hanem szilveszter estéjén: az év utolsó estéjén vitte a gyemekeknek az ajándékokat. Ez csak az 1880-as években változott meg.

Akkor erről már azelőtt hetekkel megindult a sok várakozást keltő hír, tárgyalás és találgatás. Mi a szülői háznál akkor Róza testvéremmel együtt csak ketten voltunk még ajándék-várományosok.

Mikor aztán szilveszter estéje békőszöntött, a korai alkonyat kezdetétől mind nagyobb izgalommal és feszültebb figyelemmel vártuk a következő nagy eseményt. Akkor már a régi Kis, utóbb Szántó utcában laktunk. Úgy rémlik nekem, hogy apai nagyanyánk nem volt ott velünk, pedig akkor már édesapánk Nyárádszentlászlón eladta az ősi belsőséget, hogy Marosvásárhelyen házat vehessen.

Este hat óra körül folytonos mozgásban volt már az egész háznép. A mi szakadatlan kérdezősködéseinket édesapánk igyekezett válaszokkal kielégíteni. Ebben némi részt vett édesanyánk is, de ő most a szokottnál is mozgékonyabban járt-kelt a hátulsó ház (vagyis szoba), a konyha és az első ház (nagy szoba) között, s eközben rakta rendbe a kosárba, az angyal-kosárba az ajándékokat.

Egyszer aztán édesanyánk nem tért olyan hamar vissza. Az első szoba felől halk csengettyűszó csilingelt, s édesapánk suttogva adta tudunkra, hogy az angyal itt van a háznál már. Alig egy-két perc múltával aztán a csengetés élesebben és világosabban, közelebbről, a konyhából hal-

latszott, s rögtön reá a hátsó szoba ajtaján kopogás emelte még magasabbra az izgalmat. Édesapánk sietve az ajtónál termett, kitárta az öreg ajtószárnyat, s a következő pillanatban belépett azon a tetőtől talpig fehér ruhás angyal. Fején a fehér papirosba burkolt nagy új kosarát fehér kesztyűs kezével tartotta egyensúlyban.

Édesapánk nyomban ott termett a kosár lesegítésére, s midőn az már az asztalra került, az angyal akkor távozóban hirtelen egymás után felénk fordulva minket is többször főhajtással szótlanul üdvözölt.

Mi gyermekek a meglepetéstől elfogódva szótlanul s ámultan néztük a távozó angyalt és az asztalra letett kosarat, és a benne lévő játékszereket és pogácsákat, apró cukorkákat. De ez csak pillanatok alatt ment végbe, s az angyal hangtalanul kilépett a szobából és eltűnt.

Még magunkhoz se tértünk a meglepetéstől, az ámulásból, midőn új kopogás után megnyílt az ajtó, s azon édesanyánk lépett be, akinek édesapánk kissé szemrehányólag jelentette, hogy amíg ő odavolt, azalatt itt járt az angyal. Szüleink rögtön nekifogtak: megkezdődött a játékszerek és cukorkák és tészták szétválasztása. Minden darabon kis cédula jelezte, hogy az angyal kinek hozta, s így a szétosztás is gyorsan megesett, s minden érdekelt örülhetett a maga ajándékának. Azonban nekem szeget ütött a fejembe, hogy midőn az angyal távozáskor felénk köszöngetett, az arcát eltakart fehér kendő kissé lennebb csúsztatásával a szabadabban maradt fél szeme rendkívül emlékeztetett az édesanyánk szemére. És bár hallgattam, ettől a megállapítástól sehogy sem tudtam szabadulni.

A szülők válópere és kibékülése

Nemsokára aztán a mi életünk is – Róza húgommal együtt – még ridegebb lett.

Az őszinteségnek és igazságnak megfelelően nem hallgathatom el azt a szomorú zökkenőt, mely szülőim családi életét súlyosan megrázta, s nekem is szomorú gyermekkori emlékem maradt. Biró József bátyám elég gyakran, majdnem hetenként járt be a városba, s ilyenkor elég sokszor betért hozzánk, és akkori szokás szerint mindig hozott valami kis ajándékot, főleg élelmiszert. Ha egyebet nem, egy-egy jóízű friss kenyeret, szál kolbászt, füstölt húst, néhány kiló lisztet vagy gyümölcsöt. Rendszeresen akkor jött, mikor édesapánk is otthon volt, s rövid tartózkodás után távozott is. Apámék meghívására sokszor nálunk is ebédelt, s mikor édesapánk elindult délutáni hivatalos óráira, rendszeresen vele ment ő is. Édesapám is járt ki vele időnként Kisgörgénybe, s többször kivitt engem is, főleg vasárnap.

A látogatásoknak aztán az a rossz oldala fejlődött ki, hogy apám Biró József bátyámmal ennek indulása előtt többször betért egy-két pohár borra, s mivel édesapám rossz szokásból a legtöbbször egyszerre kiitta a pohár borát, így 2-3 pohár bor már elkábította, s a csendes, jóindulatú emberből alkalmatlan s nehéz kötekedőt csinált. Ezt már mint gyemekek tapasztaltuk, s irtóztunk is ilyenkor tőle.

Nemsokára azonban sokkal rosszabb is következett. Édesapám féltékeny természete miatt mind sűrűbbek lettek a családi összekoccanások. Édesapám estére mind gyakrabban elázva jött haza. Ez kiváltotta a veszekedést, mely nemegyszer rémületünkre és sírásunkra tettelegességben folytatódott. A mi gyermekéletünk pokollá változott.

Végre is édesanyánk otthagya édesapánkat, s előbb mintegy hónapra hazament a szüleihez, Kis-Küküllő me-

gyébe, a Dicsőszentmárton melletti Ádámosra, s csakhamar megindult szülőink között a válópör. Ennek az útja az unitáriusoknál ment a legkönnyebben és legrövidebben. Egy hónapon belül megvolt az első sikertelen békítő tárgyalás, mely se válást, se békességet nem hozott.

Édesanyánk távollétében özv. Kelemen Lajosné Vadasdy Amália nagyanyánk viselte gondunkat. Őt nagyon szerettük, már csak azért is, hogy hosszabb gyepelőre engedett, mint jóval szigorúbb édesanyánk. Édesapánk mind jobban ivásnak adta magát. Éjjelre a legtöbbször teljesen elázva jött haza. Részezen az eszét veszített ember benyomását keltette bennünk. Irtóztunk tőle már csak azért is, mert folyton kötekedett mindenünkkel, s minden igaz ok nélkül sokszor durván megvert. Megtörtént, hogy nagyanyánk minket az egyik vetetlen ágy párnái közé rakott be, s ott aludtuk át az éjszakát. Ritkábban megesett az is, hogy ha apánk késett, nagyanyánk éjjelre föl vitt a szomszédos Alsó utcába M. Ferenczi András bácsiékhoz, kinek feleségével, Pataky Krisztinával magyar atyafiságban voltunk. Ők nem rég kerültek a városba valami kisebb hivatali állást keresni, miután elég jó áron eladták Szentháromságon a Pataky-részeket. Számunkra apánk a ház réme lett.

Édesanyánk az első válóperi tárgyalás után a Kolozsvártól 18 km-re, a Mezőség nyugati szélén fekvő Ajtonba utazott el Róza testvééréhez, Kolosváry Domokosnéhoz. Kolosváry Domokos bátyánk csak néhány év óta lakott Ajtonban. Édesapja közel százholdas nem rég szerzett birtokán gazdálkodott. Az ők előbbi birtokuk Marosvásárhely közelében, a Nyárád melletti Lukafalván volt. Kolosváry Lajos tiszteletre méltó erős akarattal, céltudatossággal és székely szívóssággal szakadatlanul minden évben igyekezett valamivel növelni ott kis birtokát, s a m[aros]v[ásár]helyi Ref[ormátus] Kollégiumban egyszerre három fiát taníttatta, s ezenkívül az akkori társadalom kívánatainak megfelelő mértékig tanult egy leánya is, ki Ti-

boldi (Dénes?) nevű gazdatiszthez ment férjhez, s ezzel együtt Magyarországon élt.

Kolosváry Lajossal a székely csúfondárosság kikezdett Murokországban. Valaki ezt a verset írta róla: Kolosváry nem nagy úr,

Máléliszből laskát gyúr,

Jól megköpi a markát,

S úgy seríti a laskát.

Az eszes és erős akaratú ember nem törődött a gúnyolódással, hanem ment a maga útján kitűzött életcélja, kis vagyona gyarapítása [felé].

Az 1848–49-es években mint honvéd nemzetőr hadnagy harcolt a magyar hadseregben, s midőn 1848 december közepén a túlnyomó számú és képzetebb osztrák haderő elől ki kellett vonulniok Erdélyből, ő is a visszavonuló seregben volt. Csucsra környékén értesültek arról, hogy Bem József tábornok megérkezett az ősei földjéről kiszorult erdélyi hadsereghez.

Akkor még híre sem volt a távirónak, telefonnak, mégis december második harmada vége felé örmény kereskedők útján már az örmény Erzsébetvároson, a Nagy-Küküllő mellett is házról házra járt a titkos örömhír, hogy Magyarországról olyan hadvezér indult meg Erdély felszabadítására, kinek neve az ágyú bömböléséhez hasonlít, s ő szabadságot hoz.

Bem valóban megérkezett, s rövid gyakorlatot tartva Csucsra és Nagybánya között egyszerre három vonalon győzelmesen támadva, hadserege csucsai szárnyával már karácsony estéjére bevonult az örömujjongó Kolozsvárra. Itt nagyon rövid [pihenőt] tartva folytatta a megvert haderő üldözését. Egyik felét a Szamos vonalán követve a beszterce-naszódi havasok vonalát elérve kiszorította Erdély területéről. A másikat Szebenig maga kergetve azt remélte, hogy rohammal beveheti Nagyszebeni, s ezzel Erdély urává lesz. Szeben azonban, mint fő- és határváros nagyon jól

meg volt erősítve, s midőn a rendes menetelő magyar sereg sikerét biztosra véve zárt, négyes sorokban 600 lépésre ért az országúton, nyolc várágútból egyszerre kapott tüzet. Az élen haladó vezérkARBól gr. Mikes Kelemen ezredes lovassági parancsnoknak, egy majdnem öles termetű gyönyörű férfi- és katonaszépségnek a fejét, gr. Eszterházy Kálmán huszár hadnagynak válla alól a bal karját tépte le az ágyúgolyó. A kis termetű Bemnek azonban az ágyúgolyó kevéssel a feje fölött süvített el, s ő sértetlen maradt.

A beállott meglepő katasztrófa megzavarta és hátrálásra kényszerítette a magyar haderőt, mely a várágúk hátravonalán túl foglalt állást, s aztán megkezdődött az a küzdelem, melyről a jelenvolt Petőfi Sándor, a költő, „Négy nap dörgött az ágyú...” kezdetű költeményét írta. Végeredményben az osztrák haderő maradt ura a véres csatátérnek, melyről végül is [Bem] megkezdte visszavonulását a Maros völgye felé. Piskinél a Sztrigy országúti hídjá birtokáért folytatott újabb súlyos küzdelem után... [hiányzik a folytatás]

Ahogy emlékszem, édesanyánk elmenetele után mintegy három hónap múlva megtörtént szülőink között a kibékülés. Előzményeit nem tudom. Édesanyánk M[aros]v[ásárhely]re érkezve Soós F.-né keresztanyámtól egy délfelé jött haza a házhoz. Mi, Róza testvéremmel úgy el voltunk idegenedve, hogy szinte féltünk tőle, s nem tudtunk örvideni se hazajötteének. Sírva csókolt meg minket s gondunkat viselt nagyanyánkat.

Olvasástanulás, beiratkozás a Református Kollégiumba

Megindult az új élet.

A régiből is ott kísértettek annak kellemetlen árnyékai. Félnék és bizalmatlan lettem, s ez a két vonás legalább egy évtizedig megmaradt a lelkemben.

Ekkor, édesanyánk hazatértéig mi, a két nagyobb testvér már ábécé-gyakorló múzsafiakká serdültünk. Édesapánk tanított meg írni és olvasni, s ezt minden nap gyakoroltuk. Első elemi osztályba sohase jártam. Az apám házi iskolája volt az én első elemi osztályom. Édesapám az olvasókönyvben megmutatta, hogy mit olvassak el, s mégpedig nemcsak egyszer, hanem többször is. Én aztán az ő meghagyásának mindennap hűségesen eleget tettem. A kihagyott olvasnivalót legalább kétszer v[agy] háromszor hangosan felolvastam. Többször felesleges volt, mert ennyi gyakorlat után már legtöbbször – jó felfogásom mellett – a feladatot szóról szóra el tudtam mondani. Sokszor olvastam emellett önként előmbe került különböző könyvekből is.

A könyveket azelőtt is szerettem és bújtam, mielőtt olvasni tudtam volna. Öt év körüli gyermekkoromban történt, hogy talán egyik csütörtöki vásárospanon bejött Szenháromságról Désfalvy Pataky László bátyánk, ki édesapámnak gyermekkorától barátja volt. Neki három, korban utána következő leánytestvére volt, kiket már kisgyermekkoromban ismertem: Mária, ki Désfalvára Muzsnay Sámuel ottani birtokos nemesemberhez, Krisztina, ki Medeséri Ferenczi András akkor[i] kisbirtokoshoz, későbbi kishivatalnokhoz, s Ágnes, ki Nyáradgálfalvára Gálfalvy Zsiga kisbirtokos nemeshez ment férjhez. Közülük Ferenczi András és felesége legalábbis havonta egyszer, de néha többször is bejártak M[aros]v[ásár]helyre, s ilyenkor a legtöbbször hozzánk is ellátogattak, vagy ritkábban oda is szálltak.

Egy ilyen alkalommal történt, hogy én a **A nép zászlója** című képes hetilap édesapámnak meglevő 1867. évi folyamának kemény táblájú kötetét forgatva, a képek alá nyomott magyarázó szövegen mutatóujjamat végighúzva szóról szóra hangosan mondtam az aláírás szövegét. Pa-

taky László bátyánk ámulva és szinte megdöbbenve szólott édesapámhoz:

– Az Istenért, Miklós, csak nem kínozzátok ezt a gyermeket ilyen kis korában olvasni tanítással?! Az ilyen korai erőszakolás a gyermek agyában később megbosszulhatja magát.

Édesapám jól tudta, hogy én a képek alá nyomott szövegeket a kötet többszöri forgatásával és a nekem elég sokszor ismételt felolvasások hallásából jó emlékezőtehetségem alapján szóról szóra tudom. Őszintén meg is mondta ezt a csodálkozó rokonoknak, akiknek azonban a nyert felvilágosítás után is csak az a véleményük maradt, hogy nekem nem közönséges eszem van, s belőlem – ha az Isten megtart – még híres tudósemler lehet.

Nekem természetesen vajmi kevés közöm volt a jóindulatú rokoni vélekedéshez, de annyit apró gyermek létemre is megértettem és kiéreztem, hogy amit a rokonok mondanak, az nem rossz és nem válna káromra, s ezen bátorságra kapva, máskor is szívesen forgattam előttük a A nép zászlóját vagy egy-egy olyan könyvet, melynek képaláírásait a többszöri használatból vagy gyakorlatból megismertem.

Telt az idő, s közeledett az én iskolába belépésem napja. Ez hosszú életemnek egyik legnevezetesebb napjává lett és nőtt. Minden ismeretlen, új volt előttem, s azért van az, hogy minden, ami iskolába jutásommal az első napon történt velem, oly mély benyomással járt, és oly erős hatást tett reám, hogy abból az azóta letelt több mint háromnegyed század majdnem semmit se törölt ki, egyes mozzanatokra oly híven és élénken emlékezem ma is, mintha csak napokkal ezelőtt történtek volna.

1885. szeptember legelején, talán másodikán, édesapám magával vitt, hogy beírasson tanulónak a Ref[ormátus] Koll[égium] elemi iskolájába. A Ref[ormátus] Kollégiumban működő elemi iskolának nem volt csak II.–

IV. osztálya. Mind a három osztályban egy-egy Nagy-enyeden végzett ref[ormátus] teológus tanított, akik a tanvezető tanár alá tartoztak, aki az elemi osztályok közös igazgatója volt. Egész életemre kihatott kedves jó tanárom, Koncz József volt akkor a kollégium elemi iskolájának tanvezetője. A teológusok pedig rendszeren egy évig, vagy ritkábban tovább is tanítottak, amíg valamelyik M[aros]v[ásár]hely környéki egyházközség papnak megválaszt[otta őket].

Az iskolai beíratásom nagyon kevés formasággal, úgyszólván családián történt. Édesapám mint a m[aros]v[ásár]helyi Ref[ormátus] Koll[égium] egykori diákja évekig tanítványa volt Koncz Józsefnek. Valaha az 1860-as évek derekán szintén ő írta be a kollégiumba tanulóknak. Ez is közrehatott az érintkezés közvetlensége s a beírás egyszerűsége irányába.

– Na, elhozta az úrfit beírtani? – szólta Koncz bácsi apámhoz belépésünk és köszönésünk után.

– El. Itt az ideje, hogy iskolába kerüljön.

– Na, hogy hívnak téged? – kérdezte felém fordulva Koncz bácsi.

– Kelemen Lajosnak – vágtam ki elég bátran és hangosan a feleletet.

– Hány éves vagy?

– Kilencben járok.

– Tudsz-e olvasni és írni? – folytatódott a kérdés.

– Tudok – feleltem bátran.

– Na lássuk – mondotta Koncz bácsi egy kinyitott vastagocska könyvet a kezembe adva. Aztán ujját az egyik sor elejére téve hozzátette –, olvasd, innen.

Olvasni jól tudtam. Ment, mint a karikacsapás. Négy-öt sor után Koncz bácsi kimondotta, hogy jól van, elég.

– Hát írni tudsz-e? – kérdezett tovább.

– Tudok – feleltem nekibátorodva.

– Na, írd le erre a papirosra a nevedet – folytatódott a kérdés, s a papirost átadta nekem. Leírtam a nevet.

– Jó írása van, mint az apjának – jegyezte meg Koncz bácsi.

– Na, írd le annak a városnak a nevét, amelyikben lakunk – folytatta.

Leírtam Marosvásárhely nevét, de csak kis kezdőbetűvel.

– Na, hát a szülővárosod nevét nagy kezdőbetűvel kell írni – volt a javító bírálat.

Nekem a leghalványabb sejtelmem se volt, hogy miért kell a Marosvásárhely nevét nagy kezdőbetűvel írni, de siettem a kisbetűt nagyra kijavítani.

– Elég is lesz ebből – mondotta Koncz bácsi.

– Hát számolni tudsz-e? – kérdezett tovább.

– Tudok – feleltem jóhiszeműleg a tudatlanság vakmerőségével.

– Na, számolj el 1-től 10-ig!

Gyorsan megtörtént, mert édesanyám, mint legnagyobb fiúgyermeket, legtöbbször engem küldött az utcában a tőlünk mintegy 100-200 lépésre, a mi házunkban lévő Reich Károly-féle kiskereskedésbe apróbb bevásárlásokra, s így, ezen az úton a krajcártól a forintig terjedő pénzismerettel kapcsolatban valamennyi gyakorlatot szereztem a számolásban is.

– Na, most számolj tovább kettővel, föl húszig!

Ezt már csak most gyakoroltam először, de lassacskán hibátlanul elcsúszott.

– Most már folytasd a számolást tízzel föl húsztól százig.

Ezt soha nemcsak nem gyakoroltam, de még csak nem is hallottam. Hátha még azt is tudtam volna, hogy

százan felül is vannak számok! De nekem a számok végtelen sorából akkor még a száznál több nem jutott tudtomra.

Nagy szerencsémre Koncz bácsi megelégette a kérézést, s én anélkül, hogy tudtam volna, sikerrel átestem életem legelső vizsgáján. Koncz bácsi beírt a második elemi osztály névkönyvébe, s azzal én a drága jó, nagy és szépeplékű marosvásárhelyi Református Kollégium rendszeres tanulója sorába kerültem.

Koncz bácsinak a Minoriták temploma és zárdája déli tőszomszédságában, a Bolyaiak egykori tanári szállásában volt a lakása. Innen indultunk illő köszönet és elbúcsúzás után az akkori Nagyközön, a későbbi Bolyai utcán, fel az egyenesben még száz lépésre, s a közbeeső kollégiumi tornakert megkerülésével sem sokkal messzebb eső kollégium épületébe.

A minoriták telke, a kollégium múltja, épülete

[A mai Bolyai utca] Transylvania szálló és kávéházzal szembe eső oldala elmaradottságából évekig semmit se veszített. Ez a terület mint hatalmas belsőség a minorita rend tulajdonában volt, s ezek se nem építkeztek, se el nem adtak belőle, hogy mások építkezessenek, s ezzel azon a vonalon és környékén nagy területen megállították minden fejlődést és szépítést.

Jól emlékezem arra, hogy a hatalmas, akkor félig puszta belsőség legalján, a Transylvániával átellenben egy gyarló kis, talán kétszobás, sárgára meszelt rozoga házacská idétlenkedett, s onnan föl a minorita temetőig csak az elhanyagolt puszta felburjánzott telek kietlenkedett. Ez a nagy hely akkor már igazán útjában állott azon a tájon a város fejlődésének.

A postaépülettel szemben aztán egy másik gyarló, szennyes, sárgára meszelt kis házacská bújt meg. Jól em-

lékszem arra is, hogy lakójának neve Tartler volt, a fia két-három osztállyal fölöttem a Ref[ormátus] Kollégiumba járt.

E kis házon felül – amint emlékezem – jó százalékpénnyi szélességben az utca felől a minoriták deszkakerítéses temetője feküdt. Temető a város közepén! Akkor még különösen örmény családok használták, s jó rendben tartották, úgyhogy annak az utcasornak a Nagypiacról idáig ez volt még a legtúrhetőbb darabja. A temetőn felül volt a nem nagyon széles bejáró út a templomhoz és a zárdába.

A templomot különösen örmény nők járták, de már a zárdában ritka volt a látogató. Ezt a zárdát Mária T[erézia] uralkodása idején egy Lobkovitz herceg, erdélyi katonai parancsnok hozta életre, ő viselte az építkezés költségeit is.¹² Azonban a nagylelkű és gazdag patrónus közbejött halála örökre megakadályozta a befejezést. A nagyméretűnek indult hatalmas templom is – csak hajója mintegy 2/3 része épült ki – szegényes emléke maradt egy szép, nagy és jó akaratnak.

Később, évtizedek múlva, még fiatalon otthon járva, láttam azokat az építkezéseket, melyek nemcsak a temetőt tüntették el nyomtalanul, hanem a templom mellett utcát nyitva, új forgalmi utat teremtettek, és segítettek a XIX–XX. század fordulója táján Bernády György polgármester-sége alatt megindult nagyszabású építkezésekkel Marosvásárhelyt szokatlan gyorsasággal egy nagyszabású várossá emelni.

*

A marosvásárhelyi Református Kollégium gyökerei a XVI. században a városban működött schola particuláig (algimnáziumig) kimutathatók, sőt a már két századdal előbb működött Ferenc-rendi zárdával kapcsolatban állott iskoláig maradtak nyomai.

Egy XVII. sz[ázad] utolsó negyedéből, szász írótól származó kis latin munka szerint pedig ennek az iskolának

akkor Erdélyben oly jó híre volt, hogy bizonyos években a szász tanulók is tömegesen keresték fel, elsősorban a magyar nyelv elsajátításáért.

A régi iskolának az épülete ma is jó karban áll még a várbeli ref[ormátus] nagytemplom egykori szentélye és tornya északi tövében. Ideje és illő is volna ezt az épületet az egykori jelentőségét hirdető emléktáblával megjelölni, mert ma már M[aros]v[ásár]hely lakóinak legfennebb 1-2 százaléka ha tud annak jelentőségéről és egykori kiváló művelődéstörténeti szolgálatairól.

[Beiratkozásom idején] a kollégium kettős udvarára a főkapun belépve a két udvar közül a látogató v[agy] a diák egyaránt először a Nagykúriára érkezett.¹³ Ennek északi oldalát a kollégium kétemeletes része képezte és határolta is. Az egész épületnek ez volt a legmagasabb része. Keleti oromfalát pléhvel borított négyablakos, megnyúlt négyszögű torony koronázta. Ebből az éles hangú, két ezüstcsengésű csengettyűből a nagyobbik többször megszólalt. Reggel ez adta az ébresztő s vele az öltöző parancsot, ugyanakkor a nagykapu nyitájelét is. Éles hangja a magasan fekvő épület tetejéről reggel, de főleg este az egész városba elhallatszott. Ugyanakkor a kapuór a barnásvörösre festett kapu közelében elfoglalta helyét, s a szobák tisztaságát s a vizet gondozó tandíjmentes szolgálói-csoportban siettek a nagypiaci híres Bodor-kútjára, hogy onnan annak csorgóvizéből a napi fogyasztásra s részben a tisztálkodásra is egy-egy nagy korsó vizet hozzanak.¹⁴ Ez a nem sok víz az elég felületes mosakodással és nem sok ivással el is fogyott, s így a Bodor-kútjához a kirándulást a szolgálóknak naponta többször is meg kellett ismételn, ami főleg hideg téli napokon éppen nem tartozott az irigylésre méltó mulatságok sorába. Vízvezetékek híre sem volt még akkor M[aros]v[ásár]helyt.

Közvetlenül ehhez a kétemeletes tömegépülethez délre építve egy manzárdtetős, egyemeletes épületszárny

nyúlt be az udvaron. Földszintjére csak a tájban helyezték át a tanári szobát. Emeletére a följárás a kapuközéből bejövöleg balra, egy félsötét folyósóról, kemény tölgyfa lépcsőkön vezetett fel: ott volt a kollégium nagyterme, az összes nagyobb iskolai ünnepélyek s az év végi vizsgák székhelye. Már rendeltetésüknél fogva is tekintélyes részletei a szinte félős tiszteletet parancsoló nagyépületnek.

A kollégium kétemeletes része a bennlakás céljára szolgált. Ez alól kivételt képezett a földszintnek közvetlenül a nagykapu melletti szobája, melynek erős pántozott vasajtaja mindjárt elárulta, hogy ott nem közönséges lakószoba van. Itt volt elhelyezve a Gecse Dániel, az egykori humánus szabadkőmíves orvos által alapított Gecse-intézet pénztára s pénztári hivatala, Marosvásárhely humánus célok szolgálatára alapított legelső intézménye.¹⁵ Nekünk, a tanulóifjúságnak 11 évi ott tanulásom idején soha senki meg nem magyarázta, hogy Gecse Dániel ki volt, mivel magaslott embertársai fölé, s én, aki ifjabb tanulókoromban is szerettem olvasni és gyarapítani tudásomat, Gecse Dánielről és alapítványáról csak a kollégium elvégzése után szerezhettem nyomtatásban kellő ismeretet. Ez pedig azt jelenti, hogy a legjobb példaadók emléke is elsorvad, s nem termékenyít cselekvő követésre, ha erre a talajt, különösen az ifjúságnál elő nem készítjük.

De a kollégium kétemeletes részére visszatérve, meg kell említenem, hogy ebből az első emelet folyosója végéről a kollégium nagykönyvtárába lehetett bejutni. Én már tán V. gimnazista voltam, midőn Koncz József kedves emlékü jó tanárom jóvoltából először járhattam ott. Ő kezelte a kollégium nagykönyvtárát, s neki szokása volt egy-egy tanulót bevinni oda, részben azért, hogy ha a szükség kívánja, legyen kit elküldeni valamiért vagy valakiért, s ezenkívül könyvek kihozásában vagy helyretételében segíteni. Koncz József a könyvtárba bejutva dolgához látott, s a deákot rendszerint magára hagyta. Én is ebbe a helyzetbe

jutottam legelőbb. Egy jó félórát vártam tétlenül ott. Meguntam a tétlenséget, s nézegetni s olvasni kezdtem a könyvespolcokon szép rendbe helyezett könyvek sarkáról azok címeit. Némelyik fölkelte a kíváncsiságomat, s az ilyeneket helyükről kihúзва beléjük néztem, s aszerint, hogy a tartalom érdekelt-e vagy sem, visszatettem a helyére a könyvet, vagy lapozni kezdtem.

Amint a Szt. Miklós utcáról vagy szembe északról akár a Kazinczy, akár a régi Sáros utcáról a kollégium kapuján beléptünk, a kétemeletes rész alatt elhaladva szembe a Nagykúriára, jobbra a kétemeletes rész folyosójára, az ú[gy]n[evezett] Kösorra jutottunk. Ebből a folyosóból minden szoba ajtajával szemben ki lehetett érní a Nagykúriára. A nagy, lapos fejű szegekkel kivert hatalmas tölgyfa kapu egyenesen a Nagykúria felé mutatott utat. Balra egy ablaktalan sötét folyosó nyílt, melyről ismét csak balra a kontraszenior lakószobájába volt bejárat. Ennek ablakán a már említett szemben levő három utcára nyílt kilátás. Erről a barátságtalan folyosóról a kontraszenior¹⁶ lakásával szemben volt a kollégium legrosszabb hírű és emlékü helyisége, a piszkiria. Az iskolai tömlöcöt nevezték így. Kis terjedelmű fülke volt ez, melyben nappal, délután vagy este szürkületig a kisebb csintalanságok elítélt tettesei ülték le a kiszabott kisebb büntetésidőt. A gyarló világítást ez egyméternyi hosszú s félméternyi magas erős vasrácsos ablakon kapta, melybe jobb tornászok karerőn, a gyengébbek kínos erőfeszítésekkel a világosságot szomjúhozva fel tudtak emelkedni. Ezt az emelkedett helyzetet azonban koronként a kárörvendők csúfolkodása és hergelése tette kínossá. Szinte fölösleges megírni azt, hogy ezek a büntetés-ráadások szerencsére csak akkor váltak alig kibírhatóvá, ha a tettesek előzetesen meggyőződtek arról, hogy a kontraszenior nincs otthon. Éppen ezért, ha többen mentek a piszkiria foglya bosszantására, rendesen kiállított örökről is gondoskodtak, hogy a hirtelen hazatérő kontra-

szenior nehogy tetten érje az ily rakoncátlankodókat, mert ebben az esetben hamar ők kerülhettek zár alá.

Én ennek belsejét csak hét év után láthattam meg, s ezt a szerencsét sohase kívántam újra. Éjjel az volt a kapuőr (a vigil) őrhelye. Gyakori volt az őr kicsalása. Ez abból állott, hogy a tettes meghasított végű nádpálcával a csengő drótját felfelé nyomta, s rögtön reá elfutott. A merénylőket ily esetekben nagyon nehéz volt tetten érni.

A nagy kapualjba lépők szeme balra, magasan a kapuboltív alatt, egy, a falba illesztett órán akadt meg. Én a római számokat még nem ismertem, s így csak azt tudtam, hogy órát látok, de az időt nem tudtam leolvasni róla.

[A kétemelet magasságú tűzfalon e betűket olvashattam:] BAVIKO. Negyedszázad után Uzdisz[en]tpéte-
ren hallottam Csomoss Jenő bátyámtól, hogy ezek a rejtélyes betűk nem valami dák király v[agy] hadvezér nevét örökítették meg, hanem egyszerűen Bartha Albert VI. középosztályosét, aki Cs[omoss] J[enő] bátyámnál néhány évvel járt fennebb, aki arról volt a maga korában nevezetes, hogy három évig járt a VI. középosztályba. Valakivel fogadott, hogy ő a magas tűzfalra felírja a neve kezdőbetűit, s a hozzá annyira ragaszkodó VI. középosztályt jelző kezdőbetűket.

Azt aztán senki se tudta megmondani, hogy mi módon jutott ő fel abba a kétemelet magasságba. A sok találgatás és legenda közül az látszott a legelfogadhatóbbnak, hogy társai a derekára kötött vastag ruhaszárító kötélen engedték le neve megörökítésére, vakmerő és életveszélyes fogadásért életkockáztató ostoba bravúrja végbevételére. Az utókor mindenesetre hálátlan volt, hogy a nagy tett végbevívője nevééről már megfeledkezett. Én most e hiányt kipótolom, s felújítom a vakmerő diák emlékét, s [kiírom] nevét, melyet mások nem tudtak v[agy] nem akartak megfejtteni. Éljen még soká tehát BAVIKO emlékezte!

Tankönyvvásárlás, az Andrásy-major

Már mint a tekintélyes öreg kollégium csemetéje tértem be Édesapámmal a kollégium udvarára, hol minden lépés és minden perc új meglepetéseket és új fordulatokat hozott. Édesapám aztán nemsokára magamra hagyva, a hivatalába sietett. A legelső és nagyon kellemetlen [élmény] mindjárt az volt, hogy egy előttem addig ismeretlen, térdnadrágos hetyke fiú mellettem elmenőben egy arasznyi kihúzott parittyagumival keményen megcsapta a csupasz kezem fejét. Ilyent most tapasztaltam életemben legelőbb. Szótlanul, de keserű és kellemetlen fájdalomérzéssel nyeltem le a hatalmaskodást. Ezt a fiút én most és mindörökre megutáltam, s mindig kerültem, valameddig a kollégiumba járt. Szerencsére az elemi osztályok után eltűnt onnan. Úgy hallottam, kereskedőinas lett, s most már – a kollégiumi közfelfogás szerint – én nézhettem volna le. Harmath Sándornak hívták.

Vele egyszerre ismerkedtem meg Páll Károly széles körben ismert későbbi tanárom akkor III. elemista Andor fiával. Ő akkor árusította ki használt II. elemi osztályos iskolai könyveit a koll[égium] udvarán. Ezeket ketten együtt elvittük édesapám hivatalába, a közeli Királyi Táblára, hol ő akkor dolgozott, s a nekem szükséges darabokat ő ott kifizetve, visszatértünk a kollégiumba. Nem emlékszem arra, hogy egyetlen új könyvre költöttünk volna.

Délben aztán otthon édesapám meghagyta nekem, hogy Páll Andort hívjam meg vendégül a mi kertbérletünkbe, az Andrásy-majorba. Én a meghagyásnak rögtön eleget is tettem, s Páll Andort a major hollétéről és a bogyömlcstermésről tájékoztatva, úgy egyeztünk meg, hogy d[él]u[tán] 5 órakor együtt megyünk a kollégiumból a majorba. Édesapám meghagyására azonban azt is megmondtam, hogy hozzon magával valami nagyobb vászon vagy

legalább erősebb papiroszacskót, hogy abban haza is vihesen magának gyümölcsöt.

A megállapodás aztán pontosan teljesült. Abban az évben rendkívül bő őszi gyümölcsstermés volt, s a jó órára nyúlt kerti látogatás és bő gyümölcsfogyasztás után Páll Andort édesapám közel félvékányi szép és jó almával látta el. Én pedig ugyancsak az ő meghagyására azt a Páll K[ároly]ék utcája, a Kazinczy utca végéig segítettem elvinni.

De ha már a neve szóba és írásba került, nem volna illő megfeleledkezni az én életemben több mint egy évig szerepet játszott Andrásy-majorról sem.

Ez a kedves emlékü egyholdnyi gyümölcsöskert ott feküdt közvetlenül a római katolikus temető mellett, a jediti és koronkai országútba vezető mezőre járó szelíden emelkedő szekerút mentén. A város végén, a déli soron akkor még csak nagyon foghíjasan épült ki az utca. Jó harmadkilométeren egyetlen ház se épült fel még. Ennek az útnak a tetején az újváros felé menőleg jobbkézre Beer nevű zsidó bérlőnek volt kis tanyaháza, mellette a reff[ormátus] temető felé húzódó nagy lóheréssel v[agy] lucernással. Onnan a város végéhez, a vámhoz vezető úton egyetlen ház se volt még. Alkonyattól reggelig csupa riasztó barátságatlanság sunyított a különben ilyenkor ott nagyon ritka emberi lényre.

A kert édesapámnak Andrásy József nevű tiszt kollégájáé volt, aki ott lakott a kollégiumtól a vár felé vezető utcának, az akkori Ebhátnak, a későbbi Kazinczy utcának a vár felé eső vége bal oldalán egy elhanyagolt kis, süllyedt, sajátját képező kő- illetve téglaházban. (Ezt az utcát azért nevezték el Kazinczy utcának, mert itt szállásolták el Kazinczy Ferencet M[áros]v[ásár]helyen jártakor a br. Kemény házban¹⁸, kiknek a ház a mi időnkben is birtokában állott.) Jómódú édesapja valaha Csíkszentkirályról származott ki, hol a falu majdnem harmada viselte ezt a vezeték-

nevet, s mindnyájan ősrökönsséget igényeltek Andrassy Gyula grófhoz, a zseniális osztrák–magyar külügyminiszterhez. Ennek főszékely, primor ősei a Báthory István 1575-beli kerelőszentpáli csatája után menekültek ki Magyarországra, s ott katonai vitézségük alapján már negyedszázad alatt értékes birtokadományok s utóbb házasság révén a főúri rendbe emelkedtek, s előbb bárói majd grófi rangot szereztek, s ott is maradtak. Az Erdélyben maradt sokkal népesebb Andrásyak pedig a sovány csiki földön, Csíkszentkirályon tovább szaporodtak, s ezzel tovább is szegényedve rendre mind hátrább szorultak a közélet teréről. A XIX. sz[ázad]ban egyesek jobb megélhetést és módot keresve kivándoroltak közülük Csíkból, s ezek egyike volt az is, aki Marosvásárhelyre jutva mint jó módú csizmadiamester kapaszkodott meg és élt a városban.

Ott rendre három házastelket szerzett magának, s fiát taníttatta, ki a Királyi Táblához kapott hivatalnoki ki nevezést. Ez az Andrásy azonban nem volt szerző ember, s itókás hivatalnokpajtások társaságába jutva iszákosnak indult. Hivatali munkáját ugyan elvégezte, de azután felváltva a különböző megszokott 3-4 kocsmában töltötte idejét legtöbbször a zárásig. Házait elhanyagolta, s egyáltalán nem javíttatta, úgyhogy azok rendre tönkrementek.

Andrásy Józsefnek ily körülmények között sorsjátékos nyereségszerző szerencséje volt, mikor édesapámtól azt az ajánlatot kapta, hogy ő a várható évi fél termés fejében vállalja a kert kitakarítását és rendbe hozását, s a termés behordásáig őrzését is. Örömmel ment belé a neki semmibe se kerülő ajánlat elfogadásába.

Édesapám rendkívül szerette a kertet s a kerti munkát. Ahogy a megállapodás megtörtént, a hivatalból hazatérve ebédelt, kevés déli alvás után mindjárt a szükséges néhány kerti szerszámmal felszerelve az Andrásy-majorba sietve, munkához látott. Többször engem is elvitt magával, s így láthattam, hogy mennyit és hogyan dolgozik. Elsősor-

ban lefűrészelte az összes száraz ágat, a méternyi hosszúakat s az ennél rövidebbeket külön-külön csomóba rakva, evvel megtisztította és rendbe hozta az utakat és ösvényeket. Azután a tűzifának alkalmas vastagabb darabokat fűrészrel vagy fejszével nagyjában egyenlő hosszúra nyesve, a kaliba közelébe mutatós csomókba rakta, míg a vékony ágakat a kerítésnek főleg a mező felé eső romlásai betömésére használta fel. A rendezés után a kertre alig lehetett ráismerni.

A tavaszi bő és szép virágzás aztán őszre beváltotta az ígérését. Törésig dúsan megrakott ágak hajlottak le a kertben megforduló családtagok és a kevés vendég felé, s midőn az almaszüret megtörtént, a kaliba előtt két külön tetézt székérnyi elraknivaló, válogatott szép téli alma mellett majdnem ugyanannyi kissé hibás vagy ütődött példány várt hazaszállításra.

Külön néhány kisebb almacsomót kapott ezenfelül az a nálam 2-3 évvel idősebb pásztorfiú is, aki egész nyáron át ott legeltetett néhány juhok a major szomszédságában, attól a Nagyhegy-szőlő irányába terjedő parlagföldön. [Én] minden nap alkonyatfeléig uzsonnaidőtájtól voltam a temető szomszédságában a nagy gyümölcsös pásztorja. Ezzel a babonásan túlbuzgó, vallásos, de nagyon jóindulatú fiúval rendre a közös magányosság mind jobban összehozott. Édesapám meghagyásából mindennap adtam 10-12 d[a]r[a]b nagyobb és éréfélben levő hullott almát neki. Midőn egyszer magunkra maradván a juhok közelében beszélgettünk, feltűnt nekem, hogy a pásztorfiú megnőtt körmeit nyesegetve a levágott körömdarabokat a kebelébe rakja. Megkérdeztem, hogy miért teszi ezt, s erre azt az engem nagyon meglepő választ nyertem, hogy halálunk után a túlvilágon számolnunk kell mindenről, amit az Isten nekünk adott, amit reánk bízott. Ő ezért rakja levágott körmeit a kebelébe, hogy midőn holtá után, talán az ítélet napján számon kérik tőle az életét s vele a testét is, meg tudja

mondani, hogy a reábízottakkal mit csinált, s hova tette azokat.

Engem nagyon meglepett, s gondolkozóba ejtett a pásztorfiú válasza. Napokig ott forgott vissza-visszatérve a fejemben, de végre is azzal nyugodtam meg, hogy az Isten aligha tarthatja oly fontosnak a levágott körmöket, hogy azok nyilvántartását és őrzését egy egész életen át kívánja, sőt megkövetelje az embertől. Ebben rendre megnyugodva, a kérdést a napról napra fölmerülő sokkal fontosabb meggondolnivalók rendre kiszorították a fejemből.

Andrást alig lehetett még az elosztásra is kijövetelre bírni. Jó heti halogatás után végre megjelent abban az évben először és utoljára őt érdemtelenül annyi sok és jó gyümölccsel megajándékozott kertjében. Közömbösen tekintett a téli eltevésre kiválogatott két hatalmas gyümölcsalomra, s a hullott vagy a szedésnél valamiként megsérült gyümölcsök másik két nagy halmára, míg egyikre pálcájával reámutatva, kifejezte, hogy azt választja.

Mi aztán mindjárt aznaptól kezdve kosarakban és kisebb zsákokban megkezdtük a hazahordást, s egy hét alatt be is fejeztük. A nekünk jutott termésrész legjavát édesapámék a pince télen máskor is erre a célra szolgált állványaira helyezték el. Ami ott már nem fért el, azt a télen nem fűtött utcai első szobánk minden erre a célra fölhasználható helyére igyekeztek beszorítani. A hullott almának már csak a padláson maradt hely, hol leterített újságpapiroson jócska csomókba rakva szorongott, de nem sokáig, mert az állandó hordás és fogyasztás mindennap kisebbé zsugorította a csomókat.

A termés Andrásynak jutott része legnagyobbára kárba ment. Andrásy feléje sem nézett többé a kertjének. É[des]a[pánk] figyelmeztetései süket fülekre találtak nála, s a neki jutott termésrész őrizetlenül és gondozatlanul ott maradt a kertben a földön. Tán a bő termés következtében beállott gyümölcsolcsóság is hozzájárulhatott ahhoz,

hogy ne tartsa érdemesnek a kertben őrizet nélkül hagyott legalább 40-50 véka jó gyümölcszel törödni. Így történt aztán, hogy karácsony felé, az akkor Vár téren lakó özv. Soós F-né keresztanyámtól nagyanyámmal látogatásból visszatérőben, a róm[ai] kat[olikus] és ref[ormátus] két temető közötti kerülő úton hazaindulva, nagyanyámnak eszébe jutott, hogy nézzünk be az Andrásy-kertbe is. Bokáig érő hóban jutottunk fel az őszön összehordott almatermés színhelyére. Sehol egyetlen lábnyom se jelezte, hogy ott a hó leeste után járt volna valaki. Az érintetlenséget mutatták az almacsomók is. Nagyanyámmal együtt ketten mintegy 15-20 almát fölveltünk a gyümölcsrakásból hazavinni mutatóba. Ezeket aztán meg is ettük. A többi valószínűleg ott pusztult el érintetlenül a hóban.

Nekem az 1885. őszi bő gyümölcsstermés főleg tanulókoromban sokszor visszatért vágyálmos emlékezetembe. Pedig az annyira szeretett Andrásy-kertben többé soha az életben nem jártam, s Marosvásárhelyről elkerülve azt se hallottam soha, hogy annak végsorsa mi lett. Majdnem háromnegyed század után önmagamtól számat kérve, fájó szívvel kell beismernem, hogy nem voltam elég hálás a számomra is annyi jó gyümölcsöt ajándékozott kedves emlékü kert iránt.

A második elemi osztály és tanítói

A napok gyorsan teltek. Szeptember 5-én megkezdődött a tanítás.

Mielőtt erre bevonultam volna, édesapám ellátott alapos utasításokkal. Meghagyta, hogy mihelyt az osztály ajtaja megnyílik, rögtön igyekezzem minél előbb bejutni, s lehetőleg az osztálytanító közelében az első padban elhelyezkedni, hogy jól hallhassam a magyarázata minden sza-

vát, mert a jó hely s a figyelés már fél készülés, s nagy könnyebbség a következő órákra. Én azonban addig nem járván iskolába, fogalmam se volt arról, hogy merre s melyik lehet az első pad.

Tanácsstalanul állottam meg az osztály ajtója előtt összezsúfolódott 40 főnyi nyüzsgő és dulakodó második elemista tanuló tömege szélén. Mihelyt a tanteremajtó megnyílt, s Csatár bácsi kivergődhetett beszorult helyzetéből, az ajtó előtt kívül zsúfolódott tömeg vadul nyomta egymást befelé. Ennek pedig az lett a következménye, hogy a tolakodók egymáson keresztülesve, s kutyakalángyában vergődve igyekeztek kellemetlen helyzetükből szabadulni. Ez roppant zajjal s folyton megújuló verekedéssel járt, örvendhetett az, akit jószerencséje kiszabadított belőle.

A padlón hemperegve vagy az ajtó körül állva folyó közelharcok percekig tartottak, míg én is besodródhattam ütlegek mellett az osztályba. Zsúfoltság, lárma, verekedés töltötte be az egész osztálytermet. Szemeimmel kerestem az édesapám által lelkemre kötött jó helyet, de az sehogy se mutatkozott. Akkor láttam meg, hogy a bejárattól jobbra egy jó férfiarasznyi emelvény magaslik fennebb a padlónál, ezen egy asztal állott, s mögötte egy szék. Ide nem tolakodott senki. Ebből következtettem, hogy az alighanem az osztálytanító helye lehet, s elgondolásom a lárma és dulakodás elcsitulásával csakhamar helyesnek bizonyult. De ugyanakkor az is világossá vált előttem, hogy én a helyezkedésben nem jól okoskodtam. A tanítói székekkel szemben elhelyezett padsorok közül már csak a leghátulsóban volt üresen egy-két szűkebb hely. Arra igyekeztem tehát, hogy valahogy ott elhelyezkedhessem. Nagy későre sikerült is majdnem az ablak alatt a sarokban meghúzódnom, s ezzel én most már mint a marosvásárhelyi Ref[ormátus] Kollégium elemi iskolája II. osztályának tanulója egyelőre véglegesnek mutakozó helyhez jutottam.

A zaj némi enyhültével csakhamar belépett az osztályba a tanítónk, Tóth László papjelölt, a későbbi nyárad-karácsonyfalvi református pap. Nyugtalan, ideges tekintetű, kisebb középtermetű, akkor 24-25 év körül járhatott, gyérülő hajú félszőke, félbarna ember volt. Külföldi teológiai akadémiáról, Németországból, Marburgból csak nemrég érkezett haza. Hetekkel később gazdátlan eredetű hírek azt suttogták róla, hogy egy darabig a bolondok házában volt. Én sohase tudtam meg, s nem is kutattam a valóságot, de később az ő papkorában s az én felsőbb gimnazista koromban már a hír úgy módosult kedvezőbbé, hogy ideggyógyászaton kezelték egy darabig.

Tóth Lászlót sokszor hatalmába kerítette az idegeség, s ilyenkor nehéz perceket kellett átszenvednünk. Ilyenkor hamar gúnyolódott, verekedett, de elég hamar is elcsendesült. Én a köszönésen kívül nem voltam vele más érintkezésben, mióta Marosvásárhelyről elkerültem, mind ritkábban láthattam. Nem tudom, hogy mikor halt meg.

Tóth Lászlót a tanításban Kövendy Kálmán papjelölt váltotta fel.¹⁹ Kövendy Kálmán egy Aranyosszékről Marosszékre házasodott, Vadadba átkerült birtokos nemescsalád tagja volt. Középtermetű, sovány, kék szemű, de barna hajú és bőrű, nyugodt, barátságos és jóindulatú ember volt.

Érkezése napjára a fal mellé nagyobbára figyelmenlenségből kiállított 2-3 osztálytársam egyszerűen a tanár érkezése előtt beült a padba, a régi szokott helyére. Én nem voltam ily bátor ugyanezt cselekedni, s egyedül künn maradtam a fal mellett. Így maradtam künn másnap is.

Megkezdődött a rendes óra kérdéseivel és feleletekkel. Így esett a második napon is. Közben Kövendy Kálmán több, az osztálynak feltett kérdésére a fal mellől én is nyújtottam az ujjamat felelésre, s midőn Kövendy kérdezett, a kérdésekre kielégítően mindig megfeleltem. Midőn ez négyszer vagy ötször megisméltődött, Kövendy a két

első fiútól – Réz Mihálytól, a későbbi országos nevű író-
tól és politikustól és Bányai Domokostól²⁰ – megkérdez-
te:

- Miért van ez a fiú a fal mellé kiállítva?
- Egyszer nem figyelt – felelték a kérdezett osztálytársak.
- Egyebet nem hibázott?
- Nem.
- Na fiam – mondotta hozzám fordulva Kövendy –, menj be az utolsó padba, s ülj le ott.

Sohase felejtem el azt a hálás érzést, mely a lelke-
met áthatotta és betöltötte ezekben a percekben.

Kövendy Kálmánnal új szakasz nyílt meg az én tanu-
lói életemben. Hálám és tiszteletem kísérete és kíséri máig
is lelkemben az ő áldott emlékét. Hosszú évek múlva, 1908
nyarán talákoztam vele s családjával Csomoss Jenő nagy-
bátyámnál Mezőkapuson, hol édesapámmal látogatóban
voltunk. Fia éppen akkor végezte a középiskolát, s törté-
nelemtanárnak készült. Midőn szeptemberben feljött Ko-
lozsvárra, amiben csak tettem, mindenben segítségükre
voltam az egyetemen, a beiratkozásban és elhelyezkedés-
ben. Besegítettem a könyvtárhoz egy ösztöndíjnak megfe-
lelőapidíjas állásba, hol nagyon jól bevált. Az egyetemet
végezve eltávozott Kolozsvárról, s úgy hallottam, hogy fia-
talon meghalt. Két leánytestvére is örökölte édesanyjuk,
Szász Károly nyárádszeredai ref[ormátus] pap leánya szív-
gyengeségét, kinek utódai mind kevés ideig éltek.

Réz Mihály osztálytárs, Dávid József magántanító

A második osztályban, amint már említettem, Réz
Mihály és Bányai Domokos voltak az első fiúk. Réz Mihály
maroscapói származású volt, Radnót mellől, Kis-Küküllő
megye északnyugati széléről. Édesanyám hírből ismerte a

családját, s mondotta, hogy úri, mégpedig nagyságos familia. Maga Réz Mihály nagyon értelmes, eszes, kissé zárkózott, rövidlátó fiú volt. Eleitől fogva jól voltam vele, mindaddig, míg apja nemsokára meghalt, s ekkor Cs[íkszentmihályi] Sándor János, a későbbi főispán s Tisza István miniszterelnöksége idején belügyminiszter, kivette őt a református kollégiumból, s átvitte Nagyszebenbe. Közünk, gyermekek között az volt elterjedve, hogy Sándor János róm[ai] katolikussá térítette unokaöccsét, s ezzel minden összeköttetés megszakadt a régi osztálytársakkal. Majdnem egy évtized múlva tudtam meg, hogy e hír valótlan volt. Sándor János az unokaöccsét azért vitte tanulni Nagyszebenbe, hogy ott elsajátítsa a német nyelvet, s ez teljesen sikerült is, de Réz Mihályt nagybátyja református vallásában nem háborgatta.

Én aztán R[éz] Mihállyal hosszú évekig nem találkoztam. Mikor Kolozsvárra egyetemi tanárnak kinevezték, már mint tudósnak és politikai írónak országosan jó neve volt.²¹ Először a régi Nemzeti Színház kis utcájában láttam meg, amint bement az egyetemre. Azonnal megismertem, mert testi növésén kívül alig változott valamit. Azután az utcán is többször láttam. Időnként az volt az érzésem, hogy szólítsam meg, de mindig visszatartott valami olyan érzés: ezt, ha nem is ő, de lehetnek mások, kik kapaszkodásnak, vagy éppen tolakodásnak magyarázhatják, s ez az érzés egy ideig visszatartott. Végre mégiscsak találkoztunk. Őszintén örvendett a gyermekkori osztálytársnak bennem, s időnként az utcán sétálkozva el-elbeszélgetünk.

Egyszer éppen a főtéri Szent Mihály templom bejáratával szemben levő járdán találkoztunk össze. Éppen akkor jött arra dr. Kiss Géza volt debreceni egyetemi tanár, dr. Kiss Mór kolozsvári egyetemi tanár politikailag országosan rossz hírű fia. Én mint ismerős egyetemi tanárnak köszöntem neki, mire ő is nagy kalapemeléssel és ismert

fakutya-mosolygásával két-három lépést tett felénk. Réz Mihály szemével tetőtől talpig végigmérve Chiş Ghezát – ahogy őt akkor nevezte és írta jóformán minden magyar –, megvető tekintettel hátat fordított neki, s hozzám fordulva hangosan azt kérdezte tőlem:

– Te miért köszönsz ennek a gazembernek?

Kissé zavarba hozott a Kiss Géza által is jól hallott kérdés, s azt válaszoltam, hogy nem én köszöntem, csak az ő köszönését fogadtam. Réz Mihály erre néhány kíméletlen szóval és jelzővel méltatta Chiş Ghezát és politikai szereplését, azt mondta, hogy az ilyen jellemtelen szemét népet meg se kell látni. A nyert felvilágosítások után aztán én is, ahol csak tehettem, mindenütt igyekeztem elkerülni

Gheza urat, s természetesen kerültem köszönni is neki.

*

A szerencsés véletlen úgy hozta, hogy mind a második, mind a harmadik elemi osztályban a magántanítóm Dávid József volt.²² A Székelykál szomszédságában levő Iklandról való szegény kurtanemes fiú volt. Ezt onnan tudhattuk, hogy édesatyja a fiát a vidéken használt ruhában látogatta. Az öreg Dávid bácsi magasabb középtermetű, kevés beszédű, csendes ember volt. A leghidegebb téli napokat kivéve, majdnem minden héten bejött gyalog v[agy] alkalmi szekéren a 13 km távolságra fekvő faluból házi szövésű posztóruhájában meglátogatni a mindnyájunk által láthatólag nagyon szeretett fiát, aki ilyenkor, hogy édesapjával kibeszélhesse magát, a 7-8 magántanítványát részben reám bízta. Ez nekem a társak előtt bizonyos tekintélyt szerzett, amire magamban nagyon büszke voltam, de kifelé titkoltam ezt az ézésemet, s igyekeztem a bizalmat megszolgálni. Bejöttekor mindig hozott valami húsételt a fiának, rendszeren kis d[a]r[a]b kolbászt, májast vagy szalonnát s egy-két tojást. Ez tulajdonképp vacsorára szólt, mert ebédre Dávid úr, ahogy mi, tanítványai emlegettük, a kolégiumhoz közel, a Szent Miklós utca déli sorára járt, a

régi Baromvásár utcától a Királyi tábla felé a 3. házhoz, Végh Károly nevű vendéglőshöz, kinek fia nekünk osztálytársunk, neki kosztos tanítványa volt.

Dávid József (Dávid úr) mintegy 175 cm magas, középtermetű, fejlett izomzatú, barna, csinos deák volt. Húszéves korára szép göndör fekete szakáll körítette csinos eleven arcát. Osztályában nem ölte meg magát a tanulóval, annyit tanult, hogy az elégségest megkaphassa, s ezzel meg is elégedett. De ezt nemcsak kiegyenlítette, hanem kiemelkedővé növelte az, hogy Lakatos Áron selyei székely osztálytársával ők voltak a kollégium elismert legerősebb diákjai. Magyaros szabású magyar ruhában, fekete magyar csizmában, fekete pörge kalapban járt. Magam is tanúja voltam egy bravúrjának, midőn egy eltörött tölgyfa szék nehéz fél lábával keresztülütött egy nagyobb bőrlabdát a magas kollégium második emeletén a csengettyűnél is magasabb ívben, úgyhogy az utána rohant fiúk a kollégiumtól 200 lépés távolságról, a Sáros (utóbb Eötvös József) utca aljából, csaknem a városháza melletti kispiac bejáratától hozták vissza.

A papi oklevelet Nagyenyeden megszerezve utoljára Háromszéken, Zalánban lett pap. Fia, Dávid Gyula székelyudvarhelyi pap tanult helyette is. Ez elismert, jeles képzettségű pappá s egyháza főjegyzőjévé nőtte ki magát.

Megemlítem, hogy mint jártam egyik udvarhelyi unokájával. Azt hittem, hogy kedves emlék lesz a fiatalember számára, ha megemlítem, hogy nagyapjuk nekem is magántanítóm volt. Közlésemet azonban nemhogy örömmel fogadta volna, de oly begombolkozva, mintha szégyellte volna azt, amit egyetlen deák se szégyellt, aki magántanítószkodott. Látva a furcsa fogadtatást és viselkedést, hamar befejeztem, s aztán részére sohase folytattam annak a közlését, amiben nem volt soha semmi szégyellni való.

Én teológus kora vége felé egyszer még találkoztam D[ávid] J[ózsef]fel. Átutazóban volt M[aros]v[ásár]helyen egyik szünidőn, s én a kollégium felé járva, ahogy megláttam őt, volt kedves tanítómnak üdvözlésére siettem. Kedvesen, barátságosan fogadott, s jó félóráig elbeszélgettünk. Eközben meglátott minket a kollégium kapujától az Eöt-vös József utcában százlépésnyire lakott Akáczos Mózes nevű szabó, kinél édesapám többször szokott magának és nekem dolgoztatni. Akáczos fölsietett hozzánk, s rövid társalgás után jövele céljának lényegére tért, melegen érdeklődve aziránt, hogy Dávid úrtól mikor számíthat némi törlesztésre abból a néhány forintból, melynek megfizetése rég esedékes már, de a törlesztés kissé késlekedett.

Dávid József magántanítvány[aként] a kollégium legkisebb lakószobájába kerültem. Ez a szoba, amíg a XIX. [század] utolsó negyedének kezdete tájáig a lakószobák Európa legnagyobb városai nevét viselték, mint a kollégium legkisebb lakószobája, kétségtelenül tréfából nyerte Európa, de akkor még az egész föld legnagyobb városának, Londonnak a nevét.

A szűk kis szoba területét v[agy] térfogatát teljesen hitelesen nem tudom megmondani, de az bizonyos, h[ogy a legkisebb] volt. A kollégium e lakószobájának egyetlen rozoga vasrácsos ablaka nyugatra, Imre Sándor nyomdász szilváskertjére nyílt, de mivel a Ref[ormátus] Kollégium magasan feküdt, így ki- és belátást engedett ezenkívül több lennebb fekvő főtéri ház udvarára is. Erős vasrács biztosította nem a betöréstől, hanem inkább diákok esetleg felmerülő kiszökési kísérletétől. Ma, a modern diákinternátusok korában az új nemzedéknek már nincs fogalma arról, hogy a régi diákság mily szerény igényekre volt szorítva, s ezért megkísérlem a m[aros]v[ásár]helyi Református Kollégium legkisebb lakószobája vázolásával egy ily helyiségről vázlatképet nyújtani.

A szoba a földszintes faszoron, a kétemeletes főépület tövében meghúzódó első sarok új szobája volt. Fagerendázat és barnára festett vagy mázolt deszkapadlás fedte. Egyetlen ablakán át nyerte világítását. Vastag keményfa ajtaja nemcsak a biztonságérzést szolgálta, hanem a téli melegítés elég kemény feladatát is. Gerendáit részben a téli tűzből, részint a gyakori dohányzástól a füst megbarnította. Megviselt padlózata szemmel láthatólag javítások vagy egész megújítás után áhítózott, vagy a lyukakat tekintve mondhatjuk, hogy helyenként ásítózott is. A szoba belsejének ingó berendezését öntöttvas kemence egészítette ki. A falak üresen fehérlettek vagy barnáltak, aszerint, hogy az iskolai év kezdetén vagy végén vetettük rájuk tekintetünket.

Az ablaktól jobbra Dávid József, a szobafőnök (primárius) egyszerű fenyőfa ágya foglalta le [a teret], melynek az ajtó felé eső alsó végénél egyszerű festett fenyőfa ruhaszekrény állott. A szemben levő oldalon is ágy szorongott, melynek lakója Simon Albert kisdíák, a mezőölyvesi ref[ormátus] kántortanító jóindulatú, csendes fia volt, mivel a kollégiumban tanulása alatt végig jó barátságban maradtam.²³ Az ő ágya alatt azonban még egy karikás ágy is helyet foglalt, mely egy székely szolgatanuló éjjeli nyugodalma biztosítására szolgált, aki a szobaszolga teendőit végezte. Ha Dávid úrnak volt annyi tartaléktökéje, ő vásárolta be neki a kispiacon a forró zsírban úsztatva sült kisebb darab disznópecsenyét. Nevére sajnos már nem emlékszem.

Ezek azonban csak a szoba bennlakó tanulói voltak. Számban jóval túlszárnyaltuk őket a künnlakók, mi, a Dávid J[ózsef] tanítványai, kik összesen kilencen voltunk, úgyhogy rossz időjárásakor zsúfoltig megtelt velünk a szegényes kis sarokszoba, s ülőhelyhez csak a kisebb részünk jutott, a többség állva húzta ki a privát órát. Az

utóbbiakra az évi nyomtatott Értesítő kötetből kétségtelesen vissza tudnék emlékezni.

*

Meggyűlt a bajom azzal, hogy édesapám a számjegyek ismeretére egyáltalán nem tanított meg. Ez jó későn, iskolai tanulókorom második hónapja vége felé, a szüreti szünidő végén derült ki. Én felmentem tanulni a háznak kert felőli végéhez, s leülve hangosan olvastam a leckét, a szorzótáblát 1–5-ig. Csakhogy én a számokat nem ismerem, s így folytonosan csak a betűszöveget kezdtem olvasni: ...szer annyi mint,... ...szor annyi mint, ...ször annyi mint... Édesanyám, aki éppen laskát serített az ebédhez, a többször ismételt értelmetlen magolás hallatára feljött a pincekonyhából, s laskanyújtóval a kezében azt a barátságatlan kérdést tette föl nekem:

– Hát te megbolondultál? Miféle szir-szer-szöröket, szarokat hadarsz?

– Én, mama, tanulom a szorzótáblát – feleltem ártatlanul.

– Add ide azt a könyvet!

Édesanyám a szorzótáblába tekintve folytatta a számomra kellemetlen érdeklődést:

– Hát a számokat miért nem olvasod?

– A számokat? Azok mik? – kérdeztem most már én elbámulva.

– Hát apád nem tanította meg neked a számokat?

– Arról nem tanultunk.

– Na, tedd le azt a könyvet, s tanulj egyebet – szólott a kedvetlen és szigorú parancs, melynek örömmel siettem eleget tenni.

Alig egy óra múltával a Kir[ályi] Tábláról hazaérkezett ebédelni édesapám is.

– Hát Miklós, te nem tanítottad meg a fiadat a számokra? Egyetlenegyet se ismer, s a szorzótáblát akarta megtanulni, de a számok nélkül.

– Hát megtanulja most – próbálta megnyugtatni édesanyámat apám. De ez a megnyugtatás – amint megíthettem – éppen nem látszott kielégítőnek.

Édesapám mindjárt aznap megkísérelte a számtan-tanítás pótlását velem, de én már megriadtam akkor az új nehézségtől, s félni kezdtem minden számtól és számítás-tól. Belőlem aztán jó matematikus nem is lett soha.

Egyebekből azonban nem lehetett panasz rólam. Dávid József magántanítványai között a szüreti szünidő után pár hét múltával első voltam, s D[ávid] J[ózsef] már karácsony előttől fogva rendesen reám bízta a többi tanítványa kikérdezését. A gyengébb fiúk tudáspótlását jóformán teljesen reám bízta. Így én társaim egy részének oktatója és vezetője lettem. Csupán a számtannal nem boldogultam. Az alapvetés elmaradása megbosszulta magát. Ekkor még nem nagy dolog lett volna pótolni, de senki se gondolt velem, s végre is én egész iskolai életemben gyarló matematikus maradtam. Ebből a tárgyból kapam a IV. gimnáziumban karácsonyi ajándékkul az értesítőmben az első elégtelen osztályzatot, s ennek következtében csakhamar elvesztettem az I. v[agy] II. gimnáziumtól fogva kapott évi 80 forint Röck Szilárd által éppen a szegény állami tisztviselők gyermekei részére alapított s egyszerre kifizetett tanulmányi segélydíjat.²⁴

Ezzel kapcsolatban őszintén megírom azt a rossz érzésemet, mely önkéntelenül feltört a lelkemből, mikor nekem a szüleim ebből az akkor tekintélyes összegből, hogy sokat mondjak, bár 20 krajcárt se juttattak. A 80 forintot 2-3 nap alatt elnyelték a kis fizetés és a 4 gyermek mellett felgyűlt tartozások. Én pedig gyermekeszemmel csak a magam mellőzését toltam előtérbe. Hosszú idő múlva, csak érett férfikoromban [jutottam] annak a belátására,

hogy a Rökk Szilárd-alapnak szülőim által történt fölhasználása az én tanulhatásom lehetőségére is szolgált.

A harmadik és negyedik elemi osztály

A harmadik elemi osztályban Jung Ferenc papjelölt, a későbbi magyarrégeni református pap lett az osztálytanítónk.²⁵ Magas termetű, félbarna bajszú és hajú, csendes, jóindulatú, rendszerető ember volt. Szülei ott laktak a Református Kollégiumnak a Bolyai utcában épített bérházában, a tornaterem mellett nyíló két szobában, a magas fekvésű tornateremtől és tornakerttől számítva földszinten, a szomszédos Bolyai utcáról nézve az emeleten.

Abban az időben ezt az utcát még Nagyköznek nevezték. Ez kötötte össze a Nagypiac alsó végét a Szent Miklós (a későbbi Gecse Dániel) utcával. Édesapámék tanulókorában, az 1860-as években és a 70-es évek elején még csak sikátorzámba ment. Tél kezdetétől tavaszig a tanulók szánkázó, korcsolya-ereszkesedő helye volt. Csak a Transylvania szálló és kávéház építése idején tágasították és szabályozták rendes utcává. Ezt a szállodaépületet egy M[aros]v[ásár]helyen orvosi tudománya után meggazdagodott dr. Knöpfler Vilmos nevű jóemlékezetű orvos építtette, akinek a szomszéd M[aros]keresztúron mintegy 400 hold birtoka s csinos udvarháza volt.²⁶ Már mint kisgyermek hallottunk arról, hogy a Transylvania, Marosvásárhely legnagyobb kétemeletes palotája volt az Ugron Gáborné Z. Knöpfler Mária hozománya, midőn férjhez ment.

A Nagypiac felé tekintélyes szélességű két-, a Nagyköz felől előbb kétemeletes épület volt, mely fennebb, az utca szintje emelkedésével egyemeletessé alakult. Mellette közvetlenül fölfelé a Posta és Távirda kisebb egyemeletes épülete foglalt helyet. Ehhez a Sz[en]t Miklós utca felé a kollégium újonnan épített bérháza csatlakozott, melynek

földszintjét 6-7 méter magas padlózatú boltok foglalták el, le a postáig. Ezek közül egyikben Komáromy Albert könyvkötőműhelye és lakása volt. Komáromy a szabadságharc alatt tönkrement úri családok egyikének tagja volt. Mindenük odaveszett az 1848–49. évi forradalom alatt, s Komáromy Albertet is apja teljes tönkremenése kényszerítette mesterségére, s ott kitűnően bevált. Készítményei mind tartósságra, mind csinosságra nemcsak megállották a helyüket, de kiváltak, úgyhogy Komáromyt mint a város legjobb könyvkötőjét becsülték meg, díjjal, elismerő oklevéllel tüntették ki. Édesanyám nagyanyjáról rokon volt vele, de nem tudom, hogyan. Műhelye belső oldalát a kollégium nemrég épült új elemi osztálysoráig tartó udvara, a nyári tornakert alsó vége képezte. Erről a területről az ott játszadozó tanulók gyakran bekukkantottak a műhelybe. Ezért Komáromy rendszerint mindig betéve tartotta ezt a felső ablakot, hogy a tanulók helytelenkedve, heccből nehogy reászokjanak a műhelybe és lakásába való bedobálózásra.

Jung F[erenc] édesapja csizmadiamester volt M[aros]v[ásár]helyen. Ott lakott a feleségével a kollégium tőszomszédságában, a téli tornaterem után következő egyszobás és konyhás bérlakásban. Eleinte feleségével együtt sűrűn láthattuk őket. Aztán egyszer csak eltűntek. Nekünk senki se mondta meg, hogy hová. Valószínű, hogy fiukhoz költöztek föl M[agyar]régenbe, s én aztán örökre elveszítettem őket a szemem elől. Mint elemista gyermek hallottam, hogy az öreg Jung szeretett versben beszélni némely kortársával – különösen egy Pungur nevű csizmadiával. Ha reggel vagy délelőtt összetalálkoztak, akkor a párbeszéd így kezdődött:

- Jó napot, Jung úr!
- Isten áldja, Pungur!

Arról azonban nem ismertem adatot, hogy a verses párbeszéd szellemes vagy bár tartós lett volna.

Jung Ferenc tanítónk komoly, igazságos ember volt. Tiszteltük és szerettük. Én már az ő keze alatt az osztály elejére kerültem, s a téli félévi kisvizsgán a második helyre jutottam az osztályban. Az év végére azonban a félelmes számtan miatt lennebb csúsztam, talán ötödiknek. Jung Ferencet a kollégiumtól való megválása után soha többé nem láttam. Őt a M[aros]v[ásár]helytől 30 km-re eső magyarrégeni református egyházközség választotta papjának, s ott élte le egész életét. Kétségtelen, hogy ő időnként fölkereste M[aros]v[ásár]helyen a szüleit, s én is, midőn az I. gimn[áziumi] osztályba menetelem előtt két hónapot töltöttem a M[agyar]régentől 11 km-re fekvő Marosvécsen, többször megfordultam Régenben. Jungot azonban többé sohase láttam, s azt se tudom, hogy mikor halt meg.

A negyedik elemít újra Tóth László osztályfőnöksége alatt végeztem. Itt aztán nem tudok számot adni magamnak arról, hogy miért és hogyan, de megzökkenem. Arra jól emlékezem, hogy a nyári nagyvizsgára az előmenetel s vele az osztályzat sorrendjében az ötödik voltam. Bizonyosnak látszik előttem, hogy hanyatlásom oka főleg a számtanban való gyengeségem volt. Ezzel a rideg tárggyal semmiként se tudtam megbarátkozni, s nem akadt szerencsés irányítóm sem a tanulására. Így ezt a tárgyat egész középiskolai életemben állandóan a fejem fölött függő kardnak éreztem. Semmi különös, kiemelkedő esemény nem maradt az emlékezetemben erről az iskolai évről.

Marosvécsi nyaralás, a vár

A nyári nagyszüneti szokott falusi rokonlátogatásai elmosódtak emlékezetemből. De egy esemény élénken és élesen megmaradt minden más felül növe és erősödve. Ez pedig nagyszüneti marosvécsi nyaralásom volt.

Marosvécsen Vadasdy Kálmán nagybátyám, Vadasdy A[mália] nagyanyám unokaöccse volt a Kemény

Kálmán b[á]ró jószágigazgatója. Kálmán bátyám mint korán árván maradt gyermek, pár alsó gimnázium után, udvari szolgálatban igyekezett biztosítani megélhetését. Úgy hallottam, hogy beállott asztali inasnak a várba a bárócsaládhoz. Itt aztán ügyességével és értelmességével annyira megnyerte a fiatal br. Kemény Kálmán és felesége, br. Bánffy leány [Polixénia] tetszését, hogy csakhamar a gazdaságban ispánnak léptették elé. Újabb pár év után gazdatiszt lett, s mint a marosvécsi br. Kemény uradalom – melyhez 20000 hold havasi erdő is tartozott – jószágigazgatója fejezte be udvari szolgálatát. Ezalatt takarékoságával és szerencséjével Maros-Torda megyében M[aros]v[ásár]helytől 16 km-re, a Maros jobb partján, Vajdaszentivánon több mint százholdas kisebb ún. középbirtokot szerzett, melyet apróbb vásárlásokkal állandóan növelt. Jól emlékezem reá, hogy az 1890-es években nevét Maros-Torda megye virilista névsorában olvastam adója összegével együtt.

Nagy öröm volt részemre, midőn megtudtam, hogy Vadasdy Kálmán bátyánk nálunk járt, s szülőimtől elkért a fia, osztálytársam, Vadasdy Péter nyári latin tanulótársának. Arra már nem emlékezem, hogy rögtön akkor, vagy csak pár nap múlva, de én nemsokára Marosvécsen dicsértem a napot s a szerencsét, mely ide hozott. Vadasdy Péter unokatestvérem majdnem egy évvel ifjabb volt, mint én.

A család ott lakott az országút mellett az egyszerű négyszobás és konyhás régi jószágigazgatói lakásban, éppen azon a sarkon, ahol a Szészrégenből induló Maros-völgyi országút föl Toplica (később Maroshévíz) felé a Maros egy holtága mellett fölkanarodott. Lakóházuk a régi ízlésben, alacsony falakkal épült, a konyha mellett külön cseledszobával, a falun átjött országút mellett terült el bő és terjedelmes veteményeskerttel s kevés gyümölcsfával.

A holt Maros-árok tavaszi olvadáskor és nagyobb nyári záporok idején elég gyakran élővé változott. Szeren-

csére a mellette vonuló országút nem nagy emelkedése is elég volt, hogy a telket s a mellette fekvő tekintélyes deszka- és gerendalerakat az áradástól megóvja. Az utcai kerítéstől a vár felé emberemlékezet óta nem járt az árvíz.

Ezek fölött a belsőségterületek fölött, az országúttól illetve a völgy szintjétől mintegy 15-20 méternyi magasságban s az országúttól kb. 100 méternyire állott az egykor nagy hírű, de gyermekkoromban is tekintélyes öreg és kis-sé rozoga vár. Négyszögű épület volt, sarkain egy kivétellel négyszögletű kétemeletes bástyákkal. Ezek szintén kétemeletes épülettömböket fogtak maguk közé. A Maros völgyére keletre néző bástyák közé épült várhomlokzat közepe táján, az első emelet magasságában, az időtől megfeketült öt vagy hat üres erkélytartó kő fenyegetésre kinyújtott karként, szinte ijesztően nyúlt a levegőbe. Ellentétben ezekkel a várárok sétautas rózsáskertté alakult át.

A Kemény báró családnál az asszony – br. Bánffy-leány – volt az úr a háznál: csendes természetű férje mellett a ház feje és nyaka is. Testvére volt a Szászrégen szomszédságában a Mezőségen át Kolozsvár felé vezető nagy 104 km-es országút kezdeténél fekvő Beresztelkén lakott br. Bánffy Zoltán Maros-Torda megyei és M[aros]v[ásár]hely városi főispánnak.

Mi, gyermekek, mondhatni félénken néztünk föl a magasan fekvő várra s ritkán mutatkozó lakóira. Tán egyszer vagy kétszer jártunk benn a bárói pár távollétében a várnak azokban a földszinti szobáiban, melyek engem nagyon meglepett egyszerűséggel voltak berendezve. Az én gyermeki képzeletem régi, aranyos nehéz bútorokat és képeket keresett, de bizony egyet sem talált, s csalódás maradt a lakott várrészről emlékemül. A vár kis belső udvarát s az azt környező vendégszobákat egészen modernné változtatta az akkori közelmúltban végrehajtott átalakítás.

Kérdezősködtem ennek okáról is, s azt a felvilágosítást kaptam, hogy 1848 őszén a Maros bal partján levő Idecs föllázadt szász jobbágyai átjöttek, kirabolták a várat, és sok mindent össze is törtek és elhordtak. Azt se tudhatam, hogy a három Idecsből (Alsó, Felső, Orosz Idecs) melyikhez fűződik ez a szégyen-émlék. Valószínűleg mind a háromhoz!

Utoljára és futólag még egyszer, 1916-ban jártam a várban. Akkor mint hadi kormánybiztossági kiküldött fordultam meg ott. Alsó-ausztriai német katonák voltak benne elszállásolva. Vadasdy Kálmán bátyámék akkor már saját birtokukon, Vajdaszentivánon laktak. Hivatalos küldetésem sürgőssége és megkötöttsége nem engedett időt és lehetőséget semmi lényegbe vágó kutatásra vagy bár megfigyelések megkísértésére sem. A vár restaurálásakor azonban a B[uda]pestről leküldött szakemberek bejárták az egész épületet, s jegyzeteket, fölméréseket készítettek, s ezek B[uda]pestre fölkerülve a kutatóknak bizonyára érdekes adatokat is nyújthatnak.

A marosvécsi vásár és bál, Péterfy Mária

Marosvécsi időzésem kedves emlékei között időrendben legelsőnek a vásár napján minden évben tartani szokott bált említtem meg, már csak azért is, mert ez volt életemben az első bál, melyen – legalább nézőként – részt vehettem. Vécsre történetesen éppen az évi nagyvásár napjára (VI. 2. ?) érkeztünk, mely nekem, mint az ilyesmikkel ismeretlennek színességével és mozgalmasságával különösen fölébresztette és izgatta az érdeklődésemet és képzeletemet. A népes kirakóvásárt – melynek a cseresznye volt a tömegcikke – minden irányban többször végigjártuk, s bár a pénzforgalmat nagyon kevéssel emeltük, de a vásárt annál több járással-keléssel tettük mozgalmassá.

Már délben hallottuk a bál hírét, mely elmaradhatatlan tartozéka és kellemes befejezője szokott lenni a vécsi vásároknak. A bál minden évben a református papi háznál folyt le. Ennek a tágas ebédlője, ha néhány bútort kihordtak belőle, egészen alkalmassá vált ilyen célra is.

Péterfy Ferenc, a vécsi ref[ormátus] pap 50 év feljő eredeti, érdekes ember volt. A marosszéki Kibédi Péterfyek²⁷ abból a híres nemzetségéből származott el M[aros]vécsre, mely az 1830-as, 40-es években három személyben volt egyszerre tagja az akkor új M[agyar] Tud[ományos] Akadémiának. Valami Ádám és Éváról való rokonság is volt édesanyám révén Péterfyékkel, amennyiben édesanyám apai nagyanyja Kibédi Péterfy Kata a Kibédi Péterfyek egy még a XVII. sz[ázad]ban Ádámosra szakadt ágából származott.

Maga Péterfy Ferenc, a vécsi ref[ormátus] pap a szószék helyett először a harcmezőkön próbált szerencsét. A messze környék minden számottevő embere tudta róla, hogy az 50-es évek végén, serdülő ifjú korában az olaszországi magyar légióban szolgált. Erdélyből szökve ment oda. Ott viselt csizmáját, mely tömérdek fáradtságának és veszélynek volt emléke, a harcterekről a lábán hazahozva, a nagy egyházi és nemzeti ünnepeken a múlt és becsülete tanújaként emlékül fölhúzta. Ez a csizma így hozzánőtt gazdájához. A szigorú tekintetű, kevés beszédű, komoly pap bácsira mi gyermekek félénk tisztelettel néztünk fel. Feleségét pedig hozzájuk mentünkör is csak ritkán és rövid időre tisztelhattuk, mert az öt gyermek s a házi teendők éppen eléggé elfoglalták.

A legnagyobb gyermek, a fiú, István, a későbbi jó hírnevű marosvásárhelyi orvos, a Református Kollégium felsőbb osztályos tanulója volt. Még nem deák, mert mi M[aros]v[ásár]helyen a Ref[ormátus] Kollégiumban igazában csak a VII. s VIII. osztályosokat hívtuk deákoknak²⁸. Még a VI. osztályosoknak is csak diáksüldő volt a tréfás

neve. István csak szünidőre szokott hazajárni. Húga, a legnagyobb leány, a szép, piros kerek arcú, barna hajú Panna is végezte már a vécsi állami elemi iskolát, akkor lépett a kb. 16 évével a nagyleányság első lépcsőfokára. Ő már táncolt is a bálon, mely neki valószínűleg legelső bálja volt. Ő már fennebb érezte magát nálunk, az aprószenteknél. A serdülő, apró leányok – tán a legkisebb Piroskát kivéve – ugyanazon vécsi állami iskola növendékei voltak, s mind jó barátságban éltek Vadasdy Róza húgossal.

Mikor a papi házhoz fölértünk, a vendégek nagyobb részét, kivált a nem vécsieket már ott találtuk. A cigány bevonulásunk után rögtön a csárdásra pendített. A táncolok közül ma is lelki szemeim előtt áll az a szép, finom, szelíd, 18 év körülinek ítélnélhető barna leány, aki a m[aros]v[ásár]helyi kollégiumot éppen abban az évben végzett Sebess Dénessel megnyitotta a bált. Mi gyermekek ezt a táncos párt néztük legtöbbit. A szelíd, kedves úri leányt sohase láttam többé. Sebess Dénes pedig egy jó évtized elmúltával Debrecenből házasodott, utóbb – mint Marosvásárhely egyik függetlenségi párti képviselője – vezérszerepet vitt M[aros]v[ásár]hely életében, s tudtommal mint kúriai bíró fejezte be közpályáját. Közbecsülésnek örvendett. Rokonszenves, kedves jó ember volt.

A megindult multság vidáman hullámozott, s én fáradhatatlanul néztem és élveztem folytonos változásait. Tán soha úgy nem bántam, mint akkor, hogy táncolni még nem tudtam. Gergelyfy Sándor kedves barátommal és Vadasdy Péter unokaöcsémrel egy ajtómélyedésben egymás mellett ülve csak néztük a táncolókat. Két társam végül is kétfelől a vállamra hajtva fejüket, mellettem ülve szépen elaludt, de én vitézül kitarva a bál elbomlásáig ébren és éberem figyeltem és végigélveztem a multságot.

A négy vécsi paplány közül mind arcra, mind alakra nekem az első perctől az akkor kb. 12-13 éves Márrika tetszett meg a legjobban. Élénk, eszes, csinos, növendék fél-

barna leány volt. Amint jóval utóbb kiderült, ez a rokonszenv kölcsönös volt. Talán az ősi vérközösségnek egy cseppje vagy közös fellobbant szikrája volt, melyről akkor semmit se tudtunk. Tény, hogy azután is több mint két hónapos vécsi időzésem alatt kölcsönösen erős rokonszenvet éreztünk egymás iránt, s Márika augusztus vége felé szokott közlékenységével azt a titkot árulta el nekem, hogy ha ő most férjhez mehetne, csak hozzám jönne feleségül. Szólni se tudtam az örvendetes meglepetéstől, s zavaromban azt megköszönni is elmulasztottam, de aligha lehetett akkor Marosvécsen boldogabb halandó, mint én.

Ezek után nem lehet meglepő, hogy ugyancsak augusztus vége felé Márika egyszer azt árulta el, hogy ő a szerencsét próbára tette arra nézve, hogy vajon kihez megy férjhez. Úgy mondták neki, hogy egy meghatározott naptól számlálni kell azokat a férfiakat, akikkel köszönéskor kezet fog, s ezekből, akit a sors századiknak hoz kézfogásra, az lesz a férje. Ő megcsinálta a próbát, s a véletlen dr. Szabó Vilmos körorvost vitte eléje századik kézfogónak. Ő őszintén sajnálta, hogy nem én voltam, s nem mondhatnám, hogy én nem osztottam ebben az érzésben. Szabó dr. természetesen semmit se tudott mindezekről, s egészen bizonyos az is, hogy Márika megpróbált kitérni a kézfogás elől, de végül is kénytelen volt kezet fogni.

Annak a rideg igazolására aztán, hogy ez a babona mily alaptalan, ide iktatom azt a valóságot, hogy az orvos pár hónap múlva egy gazdag régeni birtokos leányát jegyezte el, s kevés idő múltával feleségül vette. Márika ideáлом pedig később háromszor ment férjhez három különböző orvoshoz.

Péterfy Márika Marosvécsről M[aros]vásárhelyre való hazatérésem után is még sokáig foglalkoztatta a képzeletemet, de én vele többet az életben szemtől szembe

sohasem találkoztam s nem beszéltem. Látni azonban láttam többször is.

Talán a Vécsről való visszatérésem második évében, tavasz végén ott láttam nagy izgalmamra és meglepetésemre a Református Kollégium diákmajálisán. Az erdei mulatsággal kapcsolatban mindig az esőre is kell gondolni, s ezért viseltesebb ruhámmal rukkoltam ki a majálisra. Természetesen nem mertem Márika közelében mutatkozni, nem hogy beszélni próbáltam volna vele. De a következő évben a szerencse megismételte ajándékát. Márika újra feltűnt a majális vendégei között. Ekkor már szép bakfisleánnyá indult. Én pedig egy kopott III. gimnazista voltam. Közelébe se mertem menni, nem hogy beszélni próbáltam volna vele. Délután nagy záporosó zavarta szét a mulatságot, mely a majális vendégeinek többségét bőrig áztatta. A vizesen, sárosan az erdőből vert hadként menekülő majálisnép között ott láttam Márikát is. Én egy megázott kis leánykát fáradt édesanyja karjaiból elkértem, hogy bár ennyiben segítségére lehessek a többtagú családnak. A síkos, sáros úton a megázott Márikához és társaságukhoz közel jutottam, de ő alaposan átázva annyira el volt foglalva a maga bajával és társaságával, hogy – szerencsére – észre se vett a tolongásban.

Még egyszer elég közel, de – szerencsére vagy vesztésemre – utoljára láttam aztán Marosvásárhelyen mint az egyik diák tánciskola vendégét. Osztálytársaim beszélgetéséből tudtomra jutott, hogy Márika Marosvásárhelyen van, s este ott lesz a tánciskolában, a Róm[ai] Kat[olikus] Gimnázium tornatermében. A hír igazán felizgatott, a Márika iránt érzett nem csak érdeklődést, de lángolást még akkor is szívem titkaként híven őriztem. Márika már akkor szép 18 éves fiatal leánnyá fejlődött. Én pedig egy szegény szürke VIII. osztályos diák, az a O voltam, amelyről a diákfiúk találó megállapítása forgott közszájon, hogy a deák

olyan O, melyből 6-os is, 9-es is lehet, de megmaradhat O-nak, sőt rosszabb, lehet OO is belőle.

Legjobb barátaim közül Gergelyfy Sándornak, aki még édesapja vécsi gazdatiszt korából ismerte Márikát, a mélyebb belső érzések elhallgatásával, mint egyszerű kívánságot elmondottam, hogy szeretném látni egykori vécsi játszótársamat. Mivel azonban megfelelő ruhám nincsen, a táncteremben vendégként nem jelenhetek meg. Így állapodtunk meg aztán abban, hogy én a fiúk szobája és a táncterem ajtóközébe húzódok be más két fiú háta mögé, s onnan nézem meg Márikát.

Ez a megfelelő ruha hiánya pedig azt jelentette, hogy nemcsak fekete ruhám nem volt, hanem a rendes viselőruhám is annyira elviselt és kopott volt már, hogy azzal nemcsak tánciskolában, de mindennapi társaságban sem lett volna illő mutatkozni. Fájó szívvel surrantam be a fiúk szobája felől az ajtóközbe, a jótékony félhomályba, s alig két perc múlva mátt ott láthattam tőlem alig 2-3 méternyi távolságban vidáman beszélgetve gyermekideáломot. Szívem bizonyosan hangosan dobogott nemcsak a látványtól, hanem a reménytelenségtől is. A fájdalmas perceket új táncváltás szakította meg. Leverten vártam meg ennek megindulását, s az ajtóközből a fiúk szobájába visszaszökve csakhamar útban voltam hazafelé, s Márikát az életben sohase láttam többé.

Midőn már Kolozsvárt egyetemi hallgató s a Gidófalvy-háznál nevelő voltam, elsőéves tanárjelölt koromban hallottam ismét róluk. Gidófalvyék – az én principálisom és jóltevőim – jól voltak a Péterfy családdal, s a nagyobb leányok elég sűrűn megfordultak Szászrégenben, majd Kolozsváron házuknál. Megemlítem itt, hogy egy görgényi kirándulásuk alkalmából Szabolcska róluk írta ezt a rövid verset:

A görgényi várhegy alján
Virágot szed három kislány.

Nem is tudom, minek szedi –
Ha egyik sem nekem szedi.

A görgényi várhegy alján
Mért nem terem árvalányhaj?
Hadd szakítsék egy-két szálat
Nekem való bokrétának.

(A vers talán az EMKE tordai vándorgyűlése emlékkönyvében jelent meg, s én onnan tanultam meg.²⁹)

Péterfy István dr. mint fiatal orvos, s ha jól emlékezem, egyetemi alkalmazott, jóformán mindennapos volt a házuknál. P[éterfy] Márrika azonban tudtommal nem járt azalatt Kolozsvárt, amíg én Gidófalvyéknál nevelősködtem. Márrika azután – ahogy hallomás után emlékezem – háromszor is volt férjnél, egymás után három orvosnál, akik elhaltak mellőle. Nem hallottam arról, hogy meddig élt, de nekem kedves és szép ifjúi álomemlékem maradt. István testvérbátyjával, aki Marosvásárhelyen lett jó nevű orvos, s deákkori ideálját, Kathonay Erzsit (?) vette feleségül, jó barátságban voltam, s elég ritka marosvásárhelyi tartózkodásom idején mindig fölkerestem. Akkor azonban a vécsi álomvilág már rég a múlt sírjában pihent, és sohasem beszélünk róla.

Életveszélyes fürdés a Marosban, az édesapa vécsi látogatása

Marosvécsi tartózkodásom idejéből följegyzek még két eseményt. Mindkettőnél élet forgott kockán, s egyiknél éppen az enyém.

Szép időben délutánonként úgyszólván mindennap jártunk fürdeni a Marosra, mely itt már rendes vízállásakor jól elbírja a negyedtutajt. Egy ily alkalommal, szokás szerint az egyik félig szárazon maradt tutajon a fürdésnek

nekivetkőzve fennebb húzódtunk a bokros vízparton a megérkezett leányok elől. Majdnem hónaljig a vízbe hatolva, vidáman lubickoltunk a jól ismert helyen, a kavicsos fenekű Maros kellemesen langyos vizében. Az örömök között azonban már a vízben mindig szükséges elővigyázatot is elég gondatlanok voltunk elmulasztani, s ez majdnem megbosszulta magát rajtunk.

Ruhám a jobb parti berek egyik bokrában elég biztonságban maradt, mert a berek köztudomás szerint idegenek számára tilalmas volt, s Vadasdy Kálmán bátyámék s velük a ref[ormátus] papi családon kívül más nem használhatta fürdőhelynek. Én ez alkalommal a jobb parton a szokott helynél fennebb mindjárt be is mentem a vízbe, s mivel az ott sekély volt, átigyekeztem a túlsó, mélyebb bal oldalra. Ez ment is, de én jó száz méterrel fennebb léptem a vízbe, s ott a mélységeket nem ismertem. Csakhamar azt kellett tapasztalnom, nekem nyakig ér, s úszni kezdtem le a vízfolyás irányában. Még csak az ún. kutyaúszást tudtam. Nem érhettem tovább 25-30 méternél, mikor a még tekintélyes távolságot látva, hogy ki ne fárasszam magam, megpróbáltam talpra ereszkedni. Ez sikerült volna, de a víz rémületemre átcsapott a fejemen, s akaratom ellenére nagyot kortyoltam belőle. Felrúgtam magam, és ahogy kitelt tőlem, úszni kezdtem. De már fáradtnak éreztem magam, s pár métert kitehető vergődés után megpróbáltam újra leereszkedni. Azonban a víz újra átcsapott rajtam. Olvasztam volt már akkor valahonnan, hogy a vízbe fúló előtt szédítő gyorsasággal lepereg az egész élete. Velem most ez történt. Azt hittem, hogy az életemnek vége. Közben a túlsó partról a leányok semmit se sejtve az életveszélyről, melybe belesodrótam, vidáman, nevetve mulattak élethalál küzdelmemen.

Minden erőmet összeszedve még egy végső erőfeszítéssel a víz színére jutottam újra, s ez tovább sodort magával. Fáradtságom pihenés megkísérlését követelte.

Karommal tettem az úszó mozdulatokat, s lábaim leengedtem. Éreztem, hogy a víz fenekét érik. Megpróbáltam fölállni. A víz csak vállamig ért. Meg voltam mentve.

*

A nyár közepén járhattunk már, mikor Vadasdy Kálmán bátyámék értesítést kaptak édesapámtól, melyben bejelentette látogatását.

Pár rövid nap után aztán egyik délután K[álmán] bátyám jó kétfogatos könnyű kocsija kihozta a Szászrégenig vonattal jött édesapámat. Felejthetetlen emlékezés máig is a lelkemben, mikor a Vadasdy Kálmán bátyámék udvarára behajtott kocsiból az én jól öltözött, szép, csinos ember édesapám kiszállott. Tán akkor éreztem életemben leelőbb, hogy mit tesz az öltözet, s büszke voltam arra, hogy nekem milyen úriember édesapám van.

Mivel a látogatás a gazdasági munkálatok idejére esett, a K[álmán] bátyám nappali idejének legalább 80%-a le volt foglalva. Édesapám hamar fölismerte a helyzetet, s megmondotta Kálmán bátyámnak és Róza néninek, hogy őt ne mint vendéget, csak mint rokont tekintsék, s nehogy zavartassák magukat elfoglaltatásaikban. Ő Péterrel és velem elfoglalkozik.

Ennek lett egyik következménye másnap a holt-marosi malomhoz tett gyalogkirándulás.

Mi a Maros vize mellett felfelé séta tempóban gyalogoltuk végig a két és fél kilométernyi kellemes ösvényutat, s a holt-marosi gáton alól fűzfák árnyékában a parton telepedtünk meg. Csakhamar bementünk azonban a gáton alól elterült kavicsos és homokos hordalékterületre, s a vizet kézzel kellemes melegnek találva elhatároztuk, hogy megfürdünk. Az elhatározást rögtön tett követte, s a ruhákat a mart alá a partra árnyékba rakva pár perc alatt a vízben voltunk.

Édesapám csak alsónadrágjában bement a gáton alól két vagy három kisebb ágra szakadt Marosba, mely neki

sehol se ért derékig se, s mikor a helyszíni szemlével elkészült, minket Vadasdy Péterrel az egyik sekélyebb vizű ág és a kiöntések után maradt térdig érő meleg vizű homok- és kavicsgödrök szélein hagyva megparancsolta, hogy azoknál maradjunk, s a folyóba az ő visszajöttéig ne menjünk belépni. Ezzel ő rögtön átúsztatta a Marost, s a gát alatti mélyebb vízbe sietett. Ott úszott, forgott, s élvezte a vizet jó ideig.

Én a kijelölt helyet nem hagytam el, de egyszer csak láttam, hogy Vadasdy Péter a Maros bal partja felé indult a gyors folyású főág felé. Kiáltottam neki, hogy térjen vissza, s maradjon a kijelölt helyen, mert a víz elüti, s beléfullad. Nem hallgatott reám, s lehet, hogy a gát zúgása miatt se hallotta figyelmeztetésemet, de én láttam, hogy alig 3-4 lépés után a gyors víz sodrába ért, mely rögtön elkapta, s el is nyelte. Ijedten kiáltottam édesapámnak, aki szerencsére már előbb észrevette Péter meggondolatlanságát, és gyors, singelő úszással segítségére sietett. Mielőtt azonban Péter helyéig ért, az már nem volt sehol. Édesapám tudta, hogy a víz fel fogja vetni még mielőtt megfulladna, s ezért teljes erővel az eltűnés helye felé singelt, s azt pillanatok alatt elérve és túl is haladva, Péter alig egy méterrel előtte, az élet ösztönével a víz színére fölvetődött. Édesapám fél kézzel hátulról nyakon ragadta őt, s a másik percben már a félholtra rémült, meggondolatlan víznyelő ott tátogott és okádtá a vizet a homokon.

Jó negyedóraig pihentünk még a helyszínen, de a vízbe már csak apám ment vissza, s a néhány perces úszást kétszer is megismételve ő is kiült mellénk a homokra süt-kérezni, s félórányi közös pihenő után megindultunk vissza a vízparton Marosvécs felé. Az úton aztán édesapám figyelmeztetett mindkettőnket, hogy a családot ne rémítsük meg a szerencsésen elmúlt veszéllyel, s így otthon arról mindhárman bölcsen hallgattunk.

Egy hét Marosfelfaluban, Róza-nap és hazatérés

Kedves emlékeimhez tartozik a vécsi időzésem idejéből az a hét, melyet a szomszéd Marosfelfaluban a Korondi családnál töltöttem. Vadasdy Kálmán bátyám felesége Korondi Róza volt Marosfelfaluból. Édesapja ifjú éveiben Körtefáján volt ref[ormátus] kántortanító, s mel-lékfoglalkozásul ott az egyik száz hold körüli birtokosnak bizalmi embere és segítsége. Takarékos, józan életű, ren-des ember volt.

Vadasdy Kálmán bátyámék egy hétre elmentek Vaj-daszentivánra a birtokukra elvégezni ott az aratással járó munkálatokat, s erre az időre minket levittek és átadtak gondozásra Felfaluba, Korondi János bácsiékhoz, Vadasdy Kálmán bátyám apósához. Később, egy másik, fiatalabb le-ányuk Szabolcska Mihályhoz, a költő paphoz ment feleségül.

Az én ottjártamkor Szabolcska még nem lakott Ma-rosfelfaluban.³⁰ Ott akkor egy nagyon kiöregedett refor-mátus] pap szolgált még. Ennek a helyébe jött csakhamar Szabolcska, akit én azonban csak majdnem egy évtized múlva, Gidófalvyéknál ismertem meg Kolozsvárt. Azelőtt is láttam őt és hallottam is egy felolvasását Marosvásárhe-lyen a várbeli ref[ormátus] nagytemplomban tartott valami református] papi gyűlés alkalmából.

Marosvécsen értük meg még Vadasdy Kálmánné Korondi Róza névnapját, melyet szeptember 3-án este tar-tottak meg. A névnap vacsorára természetesen a Péterfy papi család is meg volt híva. A bő és jó vacsora után a vécsi cigánybanda csárdásra húzott reá. Én Péterfy Márikával szerettem volna táncolni, de valahogy úgy, hogy ne vegyék észre érzelmeimet. Kerülő útra léptem, s Máríka nagyobb-bik hűgát kértem föl, s Máríkat azután.

Meg is indultunk a lassú csárdással, de én zavarba jöttem, s lépéseket elvétele, a táncba mintegy belesülve azt hamar megszakítottuk, s én aztán évekig nem mertem kísérletezni, míg a tánciskolába kerülve valahogy – de nehezen – legyőztem végre gátló drukkéréseimet, s utóbb jó, még később – a köztudat szerint – mondhatni nagyon jó csárdástáncos lettem.

*

A házi bál éjfél utánig tartott, s szeptember 4-én reggel 6 és 7 óra közt Vadasdy Kálmán nagybátyám könnyű ún. bricska kociján indultunk el Marosvásárhelyre. Vele, Nyiri Dénessel, Vadasdy Péterrel és a kocissal együtt elég kényelmesen ötön helyezkedtünk el az üléseken. Hűvös, de gyönyörűszép, napos őszi idő kedvezett a 40 km-es utazásnak. Indulás előtt édesapám meghagyása szerint megköszöntem Róza néninek és Kálmán bátyámnak irántam tanúsított vendégszerető jóságukat, s kocsink pár perc múlva már az országúton robogott.

Akkor még a jószágigazgatói lakás kocsi-bejárata az országútról a holt-Maros-ág felőli oldalon volt. A falu felől kisebb kapu vezetett a ház udvarára, s innen mintegy 200 lépésig az országúttal párhuzamosan a lakás veteményeskertje helyezkedett el. Ide még kifutottak az otthonmaradtak még egyszer búcsút inteni a távozóknak. A kocsis a kert végénél most már a falu főutcájával azonos országútra ért ki.

Nemsokára áthaladtunk Felfalun, a Korondi-ház lebecsátott zsalui érhetőleg jelezték, hogy még az élet nem ébredt meg ott. Fél óra múlva már Magyar- és Szászrégenen is áthaladtunk. Aztán sorra jött Radnótfája, Körtefája s utána Gernyeszeg, melynek kastélya közelében a kilométerkőről leolvashattuk, hogy már csak 16 km-re vagyunk M[aros]v[ásár]helytől.

A Maros jobb partjáról előbb sorra hagytuk a hátunk mögött a völgyben Abafáját, s az utunkba nem esett, fenn

a Maros völgylépcsőjén épült Vajdaszentivánt, honnan jól lehetett látni Vadasdy Kálmán bátyám kúriáját és szép belsőségét, s a többi udvarházat, melyek messziről városias szint kölcsönöztek a szép fekvésű falunak. Aztán Marosárpatok három Teleki kastélya és kúriája adott csalóka kisvárosképet a szép falunak, melyet látva a Mezőségeen bennebb fekvő faluk emlékezetképei szállottak elém.

Útközben alig beszélgettünk valamit. Nekem a figyelmemet egészen lefoglalta a folyton változó táj, a kastélyok és az udvarházak változatos képei. Péter öcsémnek pedig semmi érzéke sem volt ezekhez, s így teljességgel nem törődött velük.

Gernyeszeg után áthaladtunk Sáromberkén, hol az Afrika-utazó Teleki Samu gróf tágas, de egyszerű földszintes udvarháza és belsősége van, aztán Nagyernyén, a mi székely családunk előnevét adó egykori eredet- és lakófaluján haladtunk át. Akkor még nem tudtam – csak azután pár évvel tanultam meg –, hogy hol volt a mi ősi belsőségünk, és hol lakott az 1850-es évektől a hatvanas évekig Kelemen Lajos nagyapám hatalmas óriás termetű bátyja, Kelemen Károly. Képét is csak azután ismertem meg arról a kőrajzról, mely Ferenc József akkor még csak koronázatlan király 1852. évi marosvásárhelyi bevonulását ábrázolja négyes fogaton, kőrajzban. A hatalmas, öles vállas alak, sastollas süvegével, hónaljon felül messzire kiemelkedik az egész bandérium éléről.

Sáromberkétől M[aros]v[ásár]helyig már csak Maros- vagy közismertebb nevén Cigány-Szentgyörgyön haladtunk át, s de. 11 óra tájban már M[aros]v[ásár]helyen voltunk.

Vadasdy Kálmán bátyám otthon számba adott édesanyámnak, s aztán mind édesanyám, mind énhozzám tanúsított jószágukat még egyszer megköszönve a kocsi továbbsietett a kollégium felé a beiratkozásra. Már nem

emlékszem biztosan, de úgy rémlik, hogy engem már csak másnap írtak be.

Az első gimnáziumi osztály, Kiss Tamás osztályfőnök

Megtörtént végül is a nagy esemény: I. gimnazista lettem. A marosvécsi aranynapok után gyorsan a nyakamba szakadt a szürke mindennapi élet gondjaival és százféle, sokszor kicsinyes bajával.

A szegényebb fiúk súlyos csapásául több tankönyv megváltozott,³¹ s így ezeket nem lehetett a kollégiumi ócska tankönyvvásáron beszerezni, csak a könyvesboltokból. Ez pedig rideg prózában azt jelentette, hogy a fél vagy harmad bolti árú ócska tankönyv helyett a háromszorta drágább új könyvet voltak kénytelenek megszerezni. A lány papirosra nyomtatott, a nyári latin tanulásunkhoz vezérfőnyvül használt jó öreg latin nyelvtan- és olvasókönyv is a változás végzetes útjára került. Új nyelvtan, a Szénássy–Elischer-féle latin nyelvtan szakadt a nyakunkba. Egy rideg, száraz, nyomtatott papiroszsomó, melynek én már a látásától is fáztam.

Az új könyvek megszerzésének nehézségét növelte az is, hogy legnagyobbik leánytestvéremet, Rózát, szintén most kellett a református leányiskolába beiratni. Így édesapám fizetéséből nem telt egyszerre két gyermek tekintélyes tandíj és tankönyv kiadására. Kénytelenek voltak nálam a legszükségesebbnek látszó könyvekre szorítkozni, a többit jó eszemre háritották, s így úgy jártam, mint az a katona, kit fegyver nélkül visznek a csatatérre.

De a könyvek és az elég nagyszámú különböző irkák, körző, rajztábla, vonalzó megvásárlása legyőzhetetlen anyagi akadályok elé állította az osztálynak legalább harmadát. Mindegyre fölmerültek a tanszerek hiánya miatt az órákról való elszökések, [különböző] ürügyekre vagy

hazudozásokra alapított kimaradások. A zaklatástól való félelem üldözött vadak helyzetébe sodort velem együtt sok más szegény tanulót.

A tanárok közül Kiss Tamással kerültem legközelebbi és -gyakoribb érintkezésbe, már csak azért is, mert ő magántanítóm is lett. Kb. a fél osztályt, több mint 30-unkat utalták az ő keze alá. Ezt a keze alá utalást sajnos nemcsak szellemi, hanem sajnos túl gyakran fizikai, azaz testi és nádpálcás értelemben kellett tapasztalni.³²

Kiss Tamás Marosvásárhelyen végezte a középiskolát, s Csiki Lajossal együtt Budapesten járták végig az egyetem négy évét. Fél szemére gyermekségétől vak volt. Valami fekete posztó vagy bőrdarab takarta a fél szeme helyét. Másik ép szeme szürkés fénnel ragyogott ki a szemgödör mélyéből. De ez az ép szem mindig valami keserű meghasonlottságot, bizalmatlanságot tükrözött felénk. Hamar és kis dolgokért könnyen felindult, és kis hibákért túl szigorúan büntetett. Féltünk tőle, de nem szerettük.

Érett ésszel s tapasztalatok alapján megállapítható, hogy leginkább testi és ebből folyó lelki hibája szadista vonásokat váltott ki belőle. Ezekről ő nem tehetett, mások nem törődtek vele, és nem is tudták, hogy ő igazában egy beteg áldozat, s így élt végig egy jó emberöltőnyi hosszú és sokszor nehéz pályát, melyet tanítványai részére az ő terheltsége tett még nehezebbé.

Kiss Tamás a mi I. gimnazista korunkban a kollégiumnak a Szent Miklós utcába, a Teleki Téka és a Királyi Tábla felé benyúló különálló földszintes részében [lakott]. Ennek a földszintes, manzárdfedeles épületnek csak két szobája volt. A Bolyai utca felőli nagyobb szoba volt a zenerem. A vármegyeház déli végével szemben levő, szintén délre néző, kétaablakos szoba Kiss Tamás és vele valamelyik bennlakó úrfi tanítványa, a mi I. gimnazista korunkban F. Mihály Zsigmond tágas és kényelmes lakásául

szolgált. Azonban ez a tágasság is viszonylagos és időhöz kötött volt, s a délutáni privátáztatás idejére ez a díszítő jelzés már nem volt érvényes, mert a betódult gyermeksokaság az egész szobát zsúfoltig megtöltötte.

Mindnyájan féltünk tőle egy-két vagyonosabb fiút kivéve, kikre szülőik társadalmi állásához mérten – bizonyára részben a magasabb privátandíjakért is – tekintettel volt. Második gimnazista korunkban történt, hogy ő a múlt évi kiskúriai lakása helyett a kétemeletes főépületnek az első emeletén, közvetlenül a kollégiumi nagykönyvtár mellett kapott lakószobát. Oda jártunk fel közös privátórára hozzá. Tanítványai sorába tartozott Ajtai Gyula, egyik városi tanácsos gyenge testalkatú, szívbajos fia is. Jóindulatú, közepes előmenetelű, jó fiú volt. Egyik vasárnap délelőtt a rendes privátát elvégezve a tanítványok már eloszlóban voltak, midőn Kiss Tamás valami kis hibáért nádpálcájával verni kezdte a szegény szívbajos Ajtait. Ez a kemény durva verésre rendkívül megijedve kétségbeesetten, jajgatva kérte Kiss Tamást, hogy ne verje, mert ő nem hibás abban, amivel vádolja. Kiss Tamás azonban erre mint egy eszeveszett bolond, még kegyetlenebbül rontott a szerencsétlen gyermekre, s folytatta a kegyetlen verést. Az embertelen hóhérkodás engem is a végsőkig felizgatott, s e lelkiállapotban sírva Kiss T[amás] elé ugorva a felindulástól reszketve megszólaltam:

– Kiss úr, kérem, ne verje olyan kegyetlenül Ajtait, mert ő szívbajos, s ez a betegség kitör rajta, s elájul. Inkább üssön helyette engem!

Ez a nem várt közbelépés, bármily kellemetlen volt, észre térítette a lelketlen szadistát, s mindkettőnket ki- és hazaparancsolt.

Másnap, hétfőn reggel, Ajtai nem jött fel órákra. Ehelyett délelőtt tíz óra tájban, a tízperces szünet idején érkezett meg az apja, Kiss Tamást kereste. Együtt mentek be ennek szobájába, s jó tíz perc múlva együtt is jöttek ki

onnan. Nem kellett nagy bölcsesség annak kitalálására, hogy Ajtai tanácsos a fia kegyetlen megverése ügyében kereste föl Kiss Tamást, aki egészen kivörösödve, láthatólag felizgulva kísérte le és ki egészen a kollégium nagykapujáig Ajtai tanácsost.

A mi Ajtai osztálytársunk aztán – szemlátomást legyengülve – csak napok múlva jött fel újra órákra. Néhány napi iskolába járás után újra kimaradt, s ez a következő héten tartósabban megismétlődött, míg egyszer csak közös fájdalomunkra egyik délelőtt halálhíre siratott meg mindnyájunkat.³³

Temetésére az egész gimnáziumi ifjúságot kivезényelték, hatalmas résztvevő közönség lepte el a temető környékét. A ref[ormátus] temető felső örházával szemben hantolták el a szerencsétlen, kedves, szerény fiút. Lelkemben örök emlékképe vésődött annak a szomorú jelenetnek, hogy majdnem minden osztálytársa a sírok között nőtt fákba vagy egy-egy síremlékbe fogózva siratta a szegény jó fiút. Évtizedekig, arra járva, mindig fölkerestem a szomorú emlékü nyugvóhelyet.

Kiss Tamást mi, gyermekek nem szerettük. De nem szerették az utánunk jött tanítványai sem. Félvaksága nehéz teherképp hatott a lelkére, s keserű, epés volt egész életében. A kollégium végzése után jó másfél évtizeddel, mikor már rég nős ember volt, hallottam, hogy egy éjjel, midőn feleségével együtt a cirkuszból hazai gyekezett – a Teleki Téka szomszédságában levő lakására –, a sötétben haragos tanítványai az utcán megtámadták és megverték. Én a 40 éves találkozáson beszéltem vele tartósabban. Savanyú és nem kellemes ember volt akkor is, s valószínű, hogy holtáig az is maradt. Nem tudom, hogy mikor fejezte be életét, de az bizonyos, hogy kevesen sirathatták meg.

Csiki Lajos latintanár és öccse, László

Ebben az osztályban Kiss Tamáson kívül tanított még minket Csiki Lajos³⁴. Tudtunk szerint már tanuló korukban osztálytársak és jó barátok voltak. Már fiatal segéd-tanár korában kövér, mondhatni elhízott ember volt, s ilyennek maradt azután is egészen élete végéig. Típusa volt a jóindulatú közepszerűségnek. Tanítványai egy része – és éppen a tehetségesebbek – mégsem szerette egy hiúságában gyökerezett rossz szokásáért. Ez pedig az volt, hogy mikor néha – különben ritkán – a tanárok egy-egy felmerült esetben, például országos vásárok napján egyé-
nenként elengedték az órákat, a fiúk hozzátartozóikkal tölthették a nap délelőttjét, mert a szülőknek vagy a vásárra bejött rokonoknak rendszeren már kora délután haza kellett indulni, hogy lehetőleg még a sötétség beállása előtt hazaérhessenek. Ez különösen azok részére volt fontos, kik 20-25 km-nél messzibbről jöttek be a vásár alkalmát fölhasználni látogatáson kívül ruha- és lábbelifélék bevásárlására.

Csiki L[ajos] oly jól tudta ezt, mint mi, a tanítványok, de ő mindenképp meg akarta mutatni, hogy ő mekkora hatalom, s mennyire függünk tőle. Ezért, míg minden más tanár – rövid úton, a jól ismert régi szokás alapján – mindjárt teljesítette kérésünket, ő megtagadta azt. Lehangoztam és bosszúsán hagytuk ott Csikit, mert a gyakorlatból jól tudtuk, hogy másnap egész délelőttünk elromlik egy hiúságból és rövidlátásból eredő komédiáért.

A tőle kijelölt kilenc vagy tíz órára kelletlenül begyűltünk az osztályba, nemegyszer gúnyosan tárgyalva a már többször tapasztalt áprilisi bolondjáratás bosszantó kicsinyességét. Becsengetés után már 2-3 perc múlva megjelent az osztályban Csiki is. Mosolyogva ment föl a katedrára. Le se ült, hanem felénk fordulva, a szék előtt

állva és egy isteni nagy cselekedet fontosságának tudatával kijelentette, hogy a mai órát elengedi.

Az elrontott szabad délelőtt miatt bosszús osztály egyetlen hang nélkül vette tudomásul a pózos mű- és álnagylelkűséget, s csak eloszlás közben, egymás között nyilatkozott meg az őszinte bosszúság és utálat kifejezéseként az a megállapítás, hogy Csiki szereti a hatalmaskodást.

Nem tudom, hogy végre is nem jött-e józan belátásra, s nem szüntette-e meg a kellemetlen tyúkszemtaposás kicsinyes és utálatsszülő vitézkedését, [mely] ellenszenvnél és kellemetlen rosszérzésnél az ő számára egyebet nem szült. Nekünk, passzív tényezőknek pedig kivétel nélkül azt a példát rögzítette, hogy milyenek nem kell lenni.

Nekem a Marosvásárhelyi Református Kollégiumot elvégezve ritka és kevés érintkezésem volt Csikivel. Pár év múltával, Kolozsvárra kerülésemnek még első éveiben halottam, hogy megnősült. Feleségét nem ismertem, s azt sem tudom, hogy maradtak-e gyermekeik.

Csiki L[ajos] szülői Görgénysz[ent]imrén laktak. Édesapja ott volt állami erdővéd. Testvéröccse, László, már csak a törvényes iskolaköteles kor időhatárát túllépve került be a m[aros]v[ásár]helyi kollégiumba, és velünk jutott volna egy osztályba, de idősebb korára és jó bizonyítványára való tekintettel valami különbözeti vizsga letétele után csakhamar a fölöttünk levő osztályba ment át.³⁵ A rövid idejű osztálytársi helyzet azonban ezzel a csendes, szerény jó fiúval szoros és kedves barátságba hozott, s ez aztán nem csak kollégiumi, hanem későbbi, egyetemi, majd szak- és közéleti pályánkon is még erősödve töretlenül és minden zökkenés nélkül egész életünkre megmaradt.

Midőn én 1896 szeptember elején fölkerültem Kolozsvárra az egyetemre, s jó szerencsém az áldott emléké Gidófalvy-házhoz vezetett, Csiki Lászlót – mint II. éves joghallgatót – ott találtam a közjegyzői iroda alkalmazot-

tai között. Akkor az iroda már a Főtér keleti során volt, a saroktól számított második, kétemeletes Szathmári-ház udvarán, a földszinten, egy nagy és két kisebb szobából és előszobából állot.

Én az egyetemi előadásoktól szabadon maradt, főleg délelőtti időmnek 1-2 óráját mindennap az irodában töltöttem másoló munkával. Majdnem egy év után derült ki, hogy az én mindennapos irodai munkám félreértésen alapult. Principálisom nem akart engem mint fia nevelőjét az irodában is mindennap órákig lefoglalni. Csak azért mondta, hogy menjek be az irodába, hogy a közbeeső ún. lyukas órának felét ne kelljen a haza- és onnan az egyetemre visszasétálgatással vesztegetnem.

Darkó Béla magyartanár és a marosvásárhelyi ötvösök

Első gimnáziumi többi tanáraink közül kedves emlékü lett és maradt számomra Darkó Béla.³⁶ Kis termete miatt a kicsi Darkó vagy a puci Darkó volt az osztálytársak között kényeztető neve. Jóindulatú ember volt, az utolsó marosvásárhelyi ötvös és aranymíves fia. Én még láttam az öreg Darkót mesterségében dolgozni a háznál, hol együtt lakott Berta leányával, ki édesanyámnak még leánykori jó barátnője volt. Másik fia, Ákos, ügyvéd és M[arosvásár]hely sz[abad] kir[ályi] város tiszti ügyésze volt. Ennek Ákos fia az Erd[élyi] Ref[ormátus] Egyházkerületnél volt tisztviselő.

Arra is jól emlékszem, hogy elemista gyermekkoromban még a csütörtöki vásáros napokon és a nagy országos vásárok napján egyes arany- és ezüstmívesek kirakodó sátrukban árulták a vásáros falusi székelyek számára készítményeiket a piaci kút közelében. Készítményeikből jól emlékezem a sok apró, kerek vagy ovális fülbevalóra és türkizkék köves vékony ezüstgyűrűre. Ezek piaci árusítása

az 1890-es években szűnt meg. Midőn egyik nyáron Kolozsvárról vagy Sövényfalváról, hol akkortáiban állandóan Gidófalvyéknál illetve özv. Belle Károlynééknál nyaraltam, s csak G[idófalvy] P[ista] tanítványommal pár napra látogatóba szoktam M[áros]v[ásár]helyre hazamenni, lementem egyik csütörtökön látni a sátras ezüstmíveseket, de már akkor – 1900 körül –, mint érdeklődésemre édesanyám mondotta, nem szoktak kirakodni.

Az olcsó, gyári s uniformizált termékek kiszorították vagy megölték az ötvösségnek ezeket a készítményeit, melyek végleg és nyomtalanul eltűntek aztán nemcsak a vásárcsúccsokról, hanem alig egy évtized alatt a marosvásárhelyi székely női népviselet kedves, szolid emlékeivel együtt a használatból, úgyhogy negyedszázad múltán nyomuk se maradt.

Azt sohase tudtam meg, hogy ez a kimaradás azért történt-e, hogy a sátoros árusítás nem fizette ki magát, vagy valamelyik balkezes hatósági intézkedés szüntette meg.

Édesapám részéről az a régebbi [Darkó Bélához fűződő] emlékem, hogy mikor az ő királyi táblai írnoki kinevezése évekig késett, végre többoldalú biztatásra arra szánta reá magát, hogy személyesen fölmegy Fabiny Teofil igazságügyminiszterhez támogatást és kinevezést kérni.³⁷ Rendkívüli esemény volt ez, nemcsak reá [nézve], hanem a kollégák között is.

Édesapám csinos, magas, vállas, egyenes tartású, jó megjelenésű ember volt. Eddigi kinevezése ügyének kétségtelenül ártott az a tény, hogy gyenge akaratereje miatt könnyen hajlott azokra a jóbaráti csábításokra, melyek aztán borozgatásokba siklottak, s kárára ütöttek ki. Maga Apor Károly br., kinek Csomoss Miklós nagyapám édesapám házasságakor tófalvi gazdatisztje volt, szintén jóakaró támogatója volt édesapám kinevezésének.

Végül édesapám kérésére egy heti r[end]k[ívüli] szabadságot nyerve fölutazott Budapestre. A magyar főváros csak a tájban kezdett igazában kinőni mind terjedelemben, mind épületeiben, a lakosság számában s [lett] nemzetiségében is igazán magyarrá.

Képzелhető, hogy egy M[aros]v[ásár]helynél és Kolozsvárnál nagyobb várost nem látott embernek mily nagy élmény volt Budapestet, az ország fő- és székvárosát látni. Ebben pedig külön szerencsének lehetett számítani azt, hogy édesapám mindjárt a megérkezése napján a középiskolát Marosvásárhelyen végzett egyetemi hallgatókkal – köztük Darkó Bélával – találkozott. A kölcsönös örvendezés után ezek gondjukba vették földijüket, szállásba magukhoz vitték, olcsó vendéglői étkezés irányába is útba kalauzolták. Édesapám nagy szerencséjére az igazságügyminiszternek éppen fogadónapja volt, s erről korán délelőtt értesülve, délelőtt már sorra is került. El lehetett gondolni, hogy ez a nagy esemény nem ment simán, és főleg nem drukkolás nélkül.

Midőn édesapám végre kihallgatáshoz jutott és kérését előadta, a miniszter jóindulatúan rögtön azt válaszolta, hogy szívesen teljesítené a kérést, de édesapám már elkésett. Szegény édesapám úgy érezte, hogy forogni kezd körülötte a miniszteri szoba, de szerencsére a miniszter rögtön hozzátette:

–Elkésett, mert a tegnap itt járt nálam az ön ügyében és érdekében Apor Károly báró, a Királyi Tábla elnöke, és én már önt a tegnap ki is neveztem. Ha hazaérkezik, ne felejtse el az elnök úrnak megköszönni a jóindulatú támogatást. Szerencsét és hosszú életet kívánok önnek a további szolgálatához.

A kihallgatás ezzel véget ért, s édesapám a jó szerencsével hazasietett, s most már mint kir[ályi] táblai írnok folytathatta hivatalnoki pályáját.

Halmágyi Antal rajztanár és a Molnár-rokonság

Tanárom volt még az I. gimnáziumban Halmágyi Antal is. Akkor kezdte a rajztanári pályát.³⁸ Hallomásom szerint középiskolai tanulmányait a marosvásárhelyi Református Kollégiumban végezte, s a mi első gimnazista körünkben jött oda segédtanárnak.

Működésében reám nézve az az emlékezetes-nevezetes, hogy őt láttam életemben legelőbb arcképet rajzolni. Szeptember vége körül egy vasárnap a templomból visszatért ifjúságból többet láttam az emeleti nagyterembe igyekezni, s érdeklődésemre egyiküktől megtudtam, hogy Halmágyi, az új mértan- és rajztanár ott most egy embert rajzol le.

Egy-két osztálytárrsal fölsiettünk a nagyterembe, s Halmágyit valóban ott találtuk egy széken ülve, előtte pedig egy ismeretlen ember ült, akit ő éppen akkor rajzolt. Megilletődve és álmélkodva néztem a rajzpapírosra emberi arcképet teremtő varázsműveletet, s titkos, de örökre elérhetetlen vágyam született arra: milyen nagy és szép dolog lenne, ha az új rajztanár példájára valaha én is embert tudnék rajzolni.

A modell valami napszámosféle szurtos szegényember volt, aki egykedvűen nézte az arcképrajzoló műveletet, s mikor a meglepően találó és közcsodálatunkat kiváltó képmás elkészült, akkor derült ki, hogy a modellnek fogalma vagy bár sejtelve sem volt arról, hogy a jól sikerült kép az ő becses ábrázatját, üres fejét ábrázolja, mégpedig a megszólalásig való hűséggel.

Az élő rajzminta bambán meresztette a szemét az ő lerajzolt fejével ékeskedő, beceruzázott kékeszürke rajzlapra. Gyanakodva nézte a pompásan sikerült, de számára érthetetlen arcképet, zsebre vágta a bőrszivarvéget és a réz

négykrajcáros ülésdíjat, s ezzel el is távozott a művészetnek az ő részére érthetetlen mezejéről.

De visszatérve Halmágyira, meg kell említenem, hogy én később rokonságba kerültem vele. Ő M[aros]v[ásár]helyről Nagyenyedre, a Bethlen Kollégiumba ment át rendes mértan- és rajztanárnak. A Mezőség közepéről, Mezőbodonból feleségül vette Müller Albertné özvegy közjegyzőné szép leányát, akinek édesanyja az én édesanyámmal anyáról első unokatestvér volt.

A lakodalomra minket is meghívtak, s szülőim engem küldtek el a családunk részéről az 1895 karácsonyan megtartott esküvőre. Én akkor voltam életemben először és utoljára három napig Mezőbodonban. Akkor ismerkedtem meg a Bekecsaljáról eredő Sikó-Molnár rokonokkal, kiknek régi neve Sikó volt, s egy águk a XVII. sz[ázad] végén és a XVIII. sz[ázad] közepéig a mi családunk ősi fészkeben, Nagyernyében is lakott. Nem lehetetlen, hogy már akkor rokonsági illetve vérségi kapcsolat is létesült a két család között, de erről én pozitív adatot nem ismerek.

Ezen a lakodalmon ismerkedtem meg egy, életemben először és utoljára akkor látott, főerdész Molnár nagybátyámmal. Nagyon kedves, jó modorú úriember volt. Harmadnap együtt jöttünk be kétlovas szánon csípős, hűvös időben M[ező]bodonból a marosludasi állomásra. Kedvesen hívott látogatóba magukhoz, s én meg is ígértem, hogy fölkeresem, de – sajnos – az ígéretem teljesítése atáiban anyagi lehetőségen múlt, s én aztán örök sajnálatomra soha többet vele vagy családja tagjaival nem találkozhattam. Így ma azt sem tudom, hogy utódai élnek-e, és ha igen, merre szóródtak el a nagyvilágban. Sic fata voluerunt.

Hogyan tanult meg korcsolyázni

Első gimnazista korom telének egyik fő eseménye volt az, hogy akkor tanultam meg korcsolyázni. Ezt pedig az tette lehetővé, hogy – már nem emlékezem kitől – édesapám révén egy ún. vasas korcsolyát kaptam ajándékba. Az én vasas korcsolyám felső része tulajdonképp az egykori fakorcsolya volt. Ennek hosszúságában a közepére egy keskeny s vékony, lágyvasból készült, kétélű vassikló került. A csatos felkötő szíjak elől, a lábhüvelykítő tájától, hátul a saroktól a boka felé indultak.

E divatból rég kiment turistaeszköznek volt az előzménye a fakorcsolya. Ez kemény fából készült, a reá alkalmazott vékony szíjakkal kellett a talpra felkötözni. A szegényebb osztály gyermekeinek rendszeren otthon, házilag készült jégi sporteszközüél szolgált. Ebből fejlődött ki a vasas korcsolya. A mi gyermekkorunkban meglepő gyorsan [terjedt] a gyári vaskorcsolya, mely 1-2 év alatt a kezdetlegesebb úttörő előzményeit annyira kiszorította a használatból, hogy az évtizedekig emlékezetes 1888-i kemény és hosszú télen már ez volt a leghasználatosabb téli jégi sportdarab.

Otthon a kapu felől az udvaron készített kétméternyi hosszú s alig egy méter széles s kétujjnyi vastag jégen tanultam meg korcsolyázni. A Poklos patak jegén szülőim engedelmével csak akkor folytathattam [a sportot], mikor már egészen jól tudtam a korcsolyával futni.

Bogenezni s korcsolyázó sportmutatványokat ellenben sohase tudtam, de nem is akartam megtanulni. Ennek oka pedig két különböző időben eltörött karom volt. Ezek annál inkább óvatosságot nemcsak tanácsoltak, hanem parancsoltak is nekem, mert belém rögződött az a tudat, hogy a megforradt karcsontok ugyanazon helyen ismétlődő újabb eltörése esetén a törés többször nem forrad meg, hanem az eltörött kart ott le kell vágni. Ennek a lehetőség-

gétől irtózva mindig a legnagyobb óvatossággal vigyáztam, hogy ez nehogy bekövetkezzék, egészen idős koromig. Óvakodtam a merész korcsolyamutatványoktól, s a korcsolyázás sportjában csak a gyorsaságban és a távolságfutásban igyekeztem az elsők sorába tartozni, ez aztán eléggé sikerült is.

A második gimnáziumi osztály, Páll Károly tanár, Koncz György osztálytárs

A II. gimnáziumi osztályba jutva tanáraink a régiiek maradtak. Új, egyedül Páll Károly volt, a földrajz tanára. Őt az egész diákság kitűnő és híres matematikusnak és szigorú tanárnak tartotta, s a gyenge számtantehetségek félték tőle. Ezek sorába tartoztam én is. Azonban a féltélem egyelőre csak lappangott bennem, mert nekünk most nem számtant, hanem földrajzot tanított. Ebben pedig kivétel nélkül mindenki szerette és tisztelte őt.⁴⁰

Élénk, mondhatni csapongó, színes, szemléletes magyarázataival előnkbe varázsolta rendre Európa minden országát és népét, s midőn beszélt, önfeledten vele jártuk be az országokat, tőle tanultuk meg azok hegységeit, síkságait, vizeit, az országok területméreteit, a népek szokásait. Minket valósággal elbűvölt a tanításával.

Vele kapcsolatban maradt meg agyamban az első emlékezetkép Kuncz Elekről, a tankerületi főigazgatóról is. Minden valószínűség szerint már I. gimnazista koromban ismernem kellett őt iskolalátogatása alkalmából, de ez az én gyermeki fejemnek kétségtelenül nagy esemény valami – sajnos – elfeledett okból kiesett az emlékezetemből. Én arra gyanakszom, hogy látogatása alkalmával éppen beteg lehettem, ami különben elég ritka eset volt.

Holmi kisebb gégehurutot és elég gyakori mandulagyulladásokat édesapánk nem nézett óramulasztásra szám-

bavehető alapnak. Erősebb sós vízzel többször gargalizáltattak, s ha a torkunkban ezután is fájdalmat éreztünk, prizniccel s reá jó száraz kendővel bekötötték, s iskolába kellett mennünk. Szerencsénkre a tanárok figyelembe vették ezt a külsőleg eléggé feltűnő maródiságot, s rendesen nem háborgattak feleltetéssel ilyen állapotunkban.

*

Második gimnazista koromban véletlen szerencséből egy olyan könyvet ismertem meg, mely egész életemre erős hatást gyakorolt. Ezt a könyvet én Koncz György osztálytársam és kedves barátom útján ismertem meg. Koncz Gy[örgy] édesapja egy kelementelki, székely származású, értelmes hivatszolga volt a m[aros]v[ásár]helyi Kir[ályi] Táblánál. Két fia volt: György, a nagyobbik, eleitől fogva osztálytársam volt, de igazában csak gimnazista korunkban kerültem abba a meleg és mély barátságba, mely aztán az ő – sajnos – rövid élete végéig tartott közöttünk. Az ő édesapját a Kir[ályi] Táblák decentralizációja alkalmával helyezték át Kolozsvárra, s fiának követni kellett oda szüleit.⁴¹ E később sorsdöntő változással elszakadtunk egymástól. Nem túl sokan múlt azonban, hogy ugyanakkor édesapám és vele mindnyájan nem kerültünk Kolozsvárra.

Édesapám pályázott is oda, de őt nem valami nemezebb és nagyobb becsvágy sarkallta erre, hanem saját szavai szerint az, hogy abban a nagyobb városban az embert nem ügyelik, s nem látják, azaz nem ellenőrzik úgy, mint a kisebb M[aros]v[ásár]helyen. Ez pedig rideg prózában azt jelentette, hogy ott jobban el lehet tűnni a hivatali tényezők ellenőrző szemei elől, mint a kisebb M[áros]vásárhelyen.

Édesanyánk eleitől fogva ellenezte a helyváltást, s örvendett, hogy néhány rossz hatású kocsmai pajtástól az áthelyezéssel apám megszabadul, de édesapám a könnyelmű hübelebalázs-gondolkozással s az alkoholista ember erkölcsi hiányosságával mégis pályázott Kolozsvárra. Mikor

pedig édesanyánk azt az előnyt hozta fel, amit az akármilyen szerény, de mégiscsak három lakóhelyiséges, pincés és kertes házastelek tulajdona jelentett, édesapánk azzal igyekezett megnyugtanni, hogy ha nem lesz saját házunk, legalább az adóval kevesebbet fogják zaklatni. Ez a felfogás könnyelműségét éppen eléggé megvilágítja.

Szerencsére a pályázaton édesapánkat mellőzték, s Marosvásárhelyen maradtunk. Koncz Gy[örgy] kedves barátom azonban szülőivel átkerült Kolozsvárra, s a fiúk ott a Farkas utcai Református Kollégiumba kerültek. Györggyel leveleztünk, s hozzám írott levelei és levelezőlapjai nálam megvannak. Ő aztán igaz baráti szívfájdalmamra mintegy másfél év múlva meghalt.

Bélával távrolól se éreztem a Györggyel kétségtelen megvolt lelki rokonságot. Ő a középiskolát végezve a hírlapírás több ágában, s talán a színészetrel is kísérletezett, de se akarateréje, se kitartása, s talán hivatottsága sem volt ahhoz elég, hogy boldogulhasson.

Mikor én 1896 őszén Kolozsvárra kerültem, utánam 1-2 évvel ő is végezte a középiskolát. Az érintkezést évekig fenntartottam vele, de végül is egy nem nagy, de nekem akkor számottevő 20-25 koronás kölcsönrel ellábolva az utcákon évekig messzire elkerült, s ezt sokszor megismételte, mindaddig, míg aztán én kerültem el, ha megláthattam.

Sok mindenhez kapkodott, Kolozsvárt színházi újságot is szerkesztett. Rövid ideig Szászsebesen is lakott, majd visszatért K[olozs]várra, s végül évek múlva mint lecsúszott ember tűnt el végleg a szemem elől. Azt sem tudom, hogy mikor és hol halt meg.

Orbán Balázs művének hatása, Nemes Ödön története

Mikor én Orbán Balázs Székelyföld leírását Koncz György útján megismertem, az a véletlen szerencse az ő egyik rokonánál történt, aki Z. Knöpfler akkor Szentkirály – később Kossuth L[ajos] – utcai közismert nagyobb házának felügyelője s a gazdának bizalmi embere volt. Koncz György egy alkalommal elvitt a rokonához engem is, s ott láttam meg, s engedélyt kérve mindjárt nemcsak átlapoztam, de olvasni is kezdtem azt a IV. kötetet, melyben Marosvásárhely is benne volt. Sajnos, az olvasás akkor csak kostolónak maradt, de reám a könyv feledhetetlen hatást tett. Eszem folyton azon járt, hogy vajon hogyan juthatnék én e nagyszerű munka elolvasásához.

A gondviselés vagy a jószerencse ehhez is nemsokára hozzásegített egyik osztálytársam, s később hosszú ideig egyik legjobb barátom, ifj. Nemes Ödön útján. Az ő édesapja, id. R. Nemes Ödön marosvásárhelyi polgári iskolai rajztanár és sok évig igazgató volt. Korán elhalt édesanyja unokanővére volt Kemény Zsigmond bárónak, Erdély egyik legnagyobb szellemének. Kemény Zsigmond kiadott vázlatos önéletrajzában maga is említi ezt a nőt, kinek édesanyját mint testvérét, Kemény egy időben hosszabb időre felvitte magához B[uda]pestre háztartása vezetésére. Ez az okos, de könnyelmű gondolkozású nő B[uda]pestről Pusztakamarásra visszakerülve aztán férjhez ment a család ügyvédjéhez, Zilahi Kiss N.-hoz, s ennek Vilma nevű (?) leánya aztán R. N[emes] Ö[dön]höz.

Ez az id. R. N[emes] Ö[dön] a régi Zaránd megyének egyik középkori eredetű családjából származott. Ribicén született. Szülőit 1848 őszén ott legyilkolták fellázadt román jobbágyaik, s ettől a sorstól N[emes] Ö[dön] is csak úgy menekült meg, hogy egy hűséges idősebb román job-

bágyasszonyuk a vérengzés kitörése elől saját házához menekítette, és ott a sütőkemencébe rejtette el a gyermekeket. A vérengző tömeg reátört a házra s az asszonyra is, de az szalmát szórt a kemence szájába, s mivel a dagasztásra előkészített teknőt és kovászt is ott látták, elhitték az asszony meséjét, s továbbállottak a halálra szánt gyermekeket másutt keresni. Midőn így az első veszélyroham elmúlt, az asszony az alkony beálltával a lakást magára zárva megetette és itatta a gyermekeket, így folytatta a gondozást-őrzést csaknem három hétig. Mikor aztán a magyar hadsereg Erdélybe érkezésének híre Ribicére is eljutott, a szegény jólelkű és hűséges asszony egy éjfél után jól nekiöltözve és egy általvetőbe téve a két megmentett gyermeket (Nemes Ödönt és Albertet), a vállain, illetve hátán bevitte Dévára, s a rokonok kezébe szolgáltatta őket. Ezek növelték aztán tovább a két fiút.

Nemes Ödön ahogy annyira cseperedett, a nagyenyedi híres Bethlen Kollégiumba került, s ott végezte középiskolai tanulmányait. Innen Budapestre fölvergődve kitűnő rajz tehetsége alapján sikerült bejutnia a rajztanárképzőbe, de azt anyagiak híján egy év után ott kellett hagynia, s aztán anyagi nehézségekkel küszködve élt mindaddig, míg 1870 (?)-től a marosvásárhelyi polgári fiúiskolába választották meg rajztanárnak.⁴²

A székely fővárosban atáiban kezdődött s aztán évekig folyt az a harc, melynek központjában a jeles író-pap, Tolnai Lajos állott. Tolnai regényeiben s több elbeszélésében Marosvásárhely, s részben éppen saját református egyházközsége több vezéremberét dolgozta föl és gúnyolta ki. Az így kiszervezett szereplők, de a város olvasóközönsége is könnyen magukra ismerhettek Tolnai markáns rajzaiban, s válaszul őt nemsokára a gyűlölet tengere vette körül. Tolnai a kitört súlyos és elvadult küzdelmekben nem alaptalanul éppen Nemes Ödönt tartotta a legerősebb és legveszedelmesebb ellenfélnek. A harcok odáig fa-

jultak, hogy Tolnai nem tudva tollal döntőleg elbánni Nemessel, pap létére tettelegességre vetemedett. Egy alkalommal a várkapuval szemben kezdődő és a Szent György utcai egykori víztelen szökőkúttal szemben nyíló szűk sikátorban találkozáva, midőn látta, hogy a dolognak nincsenek tanúi, elvakult gyűlölködésében bottal támadt a hasonló védelmet vagy támadást nem produkálható Nemesre, kit botjával kétszer is [megütött].

Falujárás: Marosszentgyörgy, Nagyernye

Orbán Balázs Marosszékének elolvasása fölébresztette bennem a szülőföldem bővebb megismerése vágyát, s ezt megkísértettem részben megvalósítani. Marosvásárhely közvetlen környéke kínálkozott erre legkönnyebben elérhetőnek, s ezért több osztálytársammal egyetértőleg – egyelőre elméletben – úgy állapodtunk meg, hogy a tavasz beálltával s az utak gyalog kirándulók részére is alkalmassá száradásával megkezdjük Marosvásárhely közvetlen környékének bejárását és megismerését.

Ma már nem tudom megállapítani, hogy legelőbb melyik napon és melyik falukban kezdtük meg a fölfedező utakat, de arra jól emlékezem, hogy a kirándulásokat nagyon korán kezdve a városhoz legközelebb eső falukból majdnem mindenikbe eljutottunk. Ez a bejárás azonban nagyon különböző eredményű volt.

A Maros völgyében épült falvak kerültek legelőbb sorra. Itt mindjárt az akkor még a várostól 3 km-re kezdődött Maros- vagy sok cigány lakójáról Cigányszentgyörgy volt a legelőbbi falu, melyet fölkerestünk. Útrövidítés kedvéért a vasúti töltésen, a sínek között mentünk a falu alsó végéig. Ezt azért is rendeztük így, hogy a sínek között szárazabb volt az út, mint a sok helyen még pocsolyás országúton.

A szép fekvésű, egyemeletes, sárgára festett Máriafy-kastéllyal szemben állottunk meg legelőbb, honnan nemcsak a Maros első teraszára épített kastély nyújtott impozáns képet, hanem északra a Maros-völgy egyik legszebb térsége, a több mint 3 km széles Libáncs-mező, M[aros]v[ásár]hely környékének legnagyobb tere is egészen kibontakozott. Mohón élveztük a közeli és távoli szép kilátást, s északra a több mint 40 km messzeségben büszkélkedő havasokat, a Maros völgyétől északra már 60 km távolból hótól ragyogó egyenes tetejű Kelemen-havasokat, Európa e 20 km hosszú és 2000 m magas legnagyobb trachittömegét.

[Egyik vasárnap Nagyernyébe mentünk el.] Nekem a családom ős szülőföldje ez a hely, s ezt édesapámtól és egykori levelesládánk általam már jól ismert roncsaiból jól tudtam. Sokkal később tanultam meg a br. Bálintitt levéltár egy okleveléből azt is pontosabban, hogy N[agy]jernyéből való elvándorlásunk vagy inkább elmenekülésünk az 1660 őszi Libáncs-mezei török–tatár táborozás következménye volt.

[?] a marosvásárhelyi krónikás, kinek alig ismert följegyzései az **Erd[élyi] Múzeum** folyóirat [?]-i évfolyamában kerültek sajtó alá, pontosan megmondja: Apafi Mihályt a marosszentgyörgyi malomnál tartott országgyűlés választotta Erdély fejedelmévé. Több más forrásból aztán még különböző részletekről értesülünk az akkor ott történt eseményekből. Ezekből megállapítható, hogy a lakosság egy része a szokásos török–tatár rabságra hurcolás és rabszolgaságra való eladástól nem alaptalanul irtóztatva szétmenekült, a török–tatár tábortól minél messzibbre igyekezett.

A Kelemen család vagy mondhatni nemzetség a régebbi, de különösen az 1614-i és 1635-i marosszéki lustrakönyvek tanúsága szerint több, különböző népességű ágban élt Nagyernyében.

Közülök a legtöbben valószínűleg a környék erdőiben igyekeztek elrejtőzni, de Kelemen Miklós, a mi ősapánk, úgy látszik, hogy biztosabbnak tartotta a minél messzibb való menekülést a török–tatár tábor közeléből, s valószínűleg még a Nyárad mellett se állott [meg hamarabb, mint] a N[agy]jernyétől még légvonalban is 15-20 km-nyi távolságban fekvő Nyárádszentlászlón.

Itt Pókai Sárosiak voltak akkor a legnagyobb birtokos nemesurak, s közülök György, Apafi Mihály egyik tekintélyes párthíve, Marosszék akkori királybírója volt a család leghíresebb tagja. Kelemen Miklós ehhez menekült, s ennek valószínűleg udvarbírájává szegődött el. Jó évtized elteltével aztán, 1672 októberében Sárosi György ajánlására és támogatásával vagy legalábbis egy évtized alatt teljesített hű és jó szolgálatai jutalmául Apafi Mihálytól címeres nemességet nyert.

Más forrásból tudjuk, hogy Kelemen Miklós nemsokára meg is házasodott új lakóhelyén. Feleségének – Márkodi Erzsébet – neve tanúsítja, hogy a régi Marosszék legnagyobb hegytömegének, az 1050 m magas Bekecsnek az aljából, Márkodról kapott élettársat. Nagyon kevés megmaradt családi levelünkben semmi nyoma sincs annak, hogy ez a házasság valami vagyont is hozott volna a házhoz.

A jóval későbbi kevés családi levél vagy más ismert marosszéki forrás se tartott fenn semmi adatot arról, hogy K[elemen] M[iklós] ősapánk felesége, M[árkodi] Erzsébet] valami hozománnyal terhelte vagy erősítette volna a házassági kapcsolatot, s ez a példa vagy tény aztán ingatlan v[agy] ingó örökség helyett ott kísért és kísértette utóbb is elődeink házasságát. Az egész XVII–XVIII. sz[ázad]ból nem maradt nyoma annak, hogy valamelyik családtagot az élet e fontos lépésénél anyagi érdekek kerítették volna hatalmába. Ez aztán – akár tudatosan, akár véletlenül – az utolsó másfél évszázadban is tény maradt.

A fennmaradt kevés családi hagyomány mellett a tényekből is arra lehet következtetni, hogy családjukban elég sűrűn lehet találkozni a magas növésű családtagok emlékével és hagyományával. E tekintetben már közel másfél százados kép is áll rendelkezésünkre.

Midőn Ferenc József cs[ászár] és király fiatal korában, 1852-ben először indult látogató körútjára Magyarországra s Erdélybe, azzal az alkalommal M[áros]v[ásár]helyen a székelyek lovas bandériummal fogadták. Ennek a bandériumnak annak idején könyomatban képe is megjelent, melyből egy példányt az Erdélyi Múzeum L[evél]tára metszetgyűjteményében én is láttam. A képen a bandérium élén egy hatalmas, mentés óriás lovagol, aki óriáslován föléje magaslik az egész bandériumnak. Ez volt Kelemen Károly.

Homályos családi hagyomány szerint az a leány, kit ő szeretett és feleségül szándékozott venni, élete virágjában hirtelen meghalt, s Kelemen Károly az emlékét azzal kívánta örökre tiszteletben tartani, hogy nőtlen maradt. Midőn már aggkort ért el, otthagya Nagyernyét, ősi fészünköt, s a Közép-Nyárad melléki Somosdra egy tán oda férjhez ment nevelt leányához költözött, s ott is temették el.

Hatalmas alakjának emléke és híre sokáig élt még Nagyernyében. Én e század első tizedében ott mentem át egy alkalommal, s egy 50 év körülinek látszó kisnemes öltözetű embertől megkérdeztem, hogy véletlenül nem ismerte-e őt. Kiderült, hogy ismerte. Erre megmondottam, hogy én K[elemen] Károly öccsének, Lajosnak az unokája vagyok, s egyszersemind azt is említettem, hogy hallottam, hogy K[elemen] K[ároly] mily hatalmas szál ember volt, sokkal szálásabb volt-e, mint én. Erre a megkérdezett nagyernyei nemesember lesajnáló tekintettel végigmérve engem, egy sokatmondó kézlegyintéssel azt felelte:

– Olyan, mint az úr, legalább kettő kitelt volna belőle, ha nem három.

Mezőszabad, Marosszenttamás, Udvarfalva, Marosszentkirály

A megkezdett M[aros]v[ásár]hely körüli vasárnap délutáni kirándulásokat aztán tovább folytattuk.

Egyik legközelebbi vasárnapon a Mezőség felé mentünk el a M[aros]v[ásár]helytől akkor még 8 km távolságra esett Mezőszabadba. Ez tiszta román község volt, mióta Ali basa hordái 1660 táján az egykori magyar lakosságot otthonlepve legyilkolták, részben elhurcolták. Az elpusztult lakosság helyére a hagyomány szerint a város telepített engedelmesebb román jobbágyokat. Ezek a város és több magyar falu tözsomszédságában annyira megtartották ősi román nyelvüket, hogy a magyarul hozzájuk intézett leg-egyszerűbb kérdéseinket se értették meg, s így a román nyelv nem tudása [miatt] távoztunk a faluból. A kölcsönös nyelv nem tudás eredménye volt az is, hogy a hajdani elpusztult falu XV. századi gót kisbetűs, latin feliratú – melyet Orbán Balázs különben közölt – harangját nem láthattuk. A kölcsönös nyelv nem tudás bizalmatlansága, fagyos légköre elvette kedvünket attól, hogy ismeretvágyunkkal még itt kísérletezzünk.

A következő arra alkalmas vasárnap a M[aros]v[ásár]hellyel azóta összenőtt és a városba olvadt marossz[ent]tamást néztük meg. Ennek régi, román ízlésű ref[ormátus] temploma és 1498-ban öntött szép hangú harangja jutalmazták érdeklődésünket. Pár évvel később ugyane templom nyugati homlokzatának északi belső falán értékes freskómaradványokat találtunk, melyeket id. Nemes Ödön a mi segítő munkánkkal kibontott, és lemásolt (Erd[élyi] M[úzeum] R[égiség]tára). Ugyanitt a freskók kibontásakor meg lehetett állapítani azt is, hogy a nyugati

falnak a kapubejárattól délre eső vége újabb, valószínűleg XVII. századi falrakás. Ebből viszont arra lehet következtetni, hogy a nyugati falnak a bejárattól délre eső része kb. a XVII. sz[ázad]ban valami okból pusztulásnak eshetett áldozatul.

Nemsokára egy kirándulásra alkalmas másik vasárnapon a M[aros]sz[en]ttamástól északra 6 km-re feküdt Udvarfalvára gyalogoltunk ki. Ennek a csinos, nagy többségében székely falunak nem volt semmi látnivalója, s így a falu főutcáján végigsétálva visszatértünk Marosvásárhelyre, egy szép, tiszta, rendes falu képének kedves emlékével.

A legközelebbi vasárnap aztán Marosvásárhelyről ismét nyugatra indultunk ki. Remeteszegre akartunk bemenni, melynek kedves, emeletes manzárdtetős kúriája szinte hívott magához, közel is volt, mert a főútról félkilométernyi gyaloglással elérhető lett volna. Mi azonban rövid megbeszélést tartva abban állapodtunk meg, hogy mivel a kúria közelségénél fogva bármikor könnyen elérhető, Marossz[en]tkirály megtekintése pedig több időt igényel, ez alkalommal mellőzzük Remeteszeget és az író Petelei István kúriáját, s M[aros]sz[en]tkirályra menjünk. Orbán B[alázs] Marosszék leírásának kötete döntőleg hatott abban az irányban.

Tudtuk már, hogy egy nagyon érdekes, sok százados román ízlésű templomot, régi harangot lesz módunk látni. Jobbról, a Maros teraszának oldaláról egy szépen és gondosan bekerített kis szőlőhegyről már tudtuk, hogy annak tetején a reformációig pálos kolostor állott, s a hely innen kapta a Klastrom-tető nevét. De én már olvastam volt Orbán B[alázs] Marosszék leírásából és N[agy] Szabó F[erenc] krónikájából azt is, hogy a reformációkor üresen maradt le is égett kolostor köveit a Bethlen G[ábor] korában a m[aros]v[ásár]helyi vár építéséhez hordották föl, s a vár d[él]ny[ugat]i sarokbástyáját ennek a klastromnak [az anyagából építették]. Jó negyedszázad leforgása után az-

tán ezekhez egy másik érdekes és fontos adatot is hozott a szerencse és a jó emlékezés. Egyik budapesti kirándulásom idején kimentem a szép Margit-szigetre megtekinteni a föltárva általam még nem látott zárdaromokat. Ezeket az akkor véletlenül kevés látogató mellett háborítatlanul és kegyelettel nézegetve egyszerre csak villámszerűen csapott ki agyamból az emlékezés.

A szentély szép faragott vállkövei a marosszentkirályi elpusztított és lebontott egykori pálos kolostornak a m[áros]v[ásár]helyi vár építéséhez behordott anyagából a vár d[él]ny[ugat]i vargák bástyája utolsó felső tagjaként [beépítettekkel mutattak hasonlóságot]. A teljes épség, a minták s a tán még a méretek, sőt nem lehetetlen, hogy még az anyag is azonos, közös eredetre mutat. Én észrevételemet egykori naplómba bejegyeztem, de annak alaposabb megokolásával, s főleg a kétféle gyámkövek összehasonlító feldolgozásával és közzétételével különböző okokból adós maradtam. Ezt az adósságot nem volna hálátlan feladat valakinek leróni.

Áruló volt-e Biró Mihály alkirálybíró, pere Orbán Balázssal

Kisgörgényből Biró Mihály a szabadságharc idején Marosszéknek volt erélyességéről közismert alkirálybírája. B[iró] M[ihály] édesanyja, Kelemen Klára, édes testvére volt Kelemen Lajos nagyapámnak. Az 1850-es évek elején őt is bevonták az ún. székely – igazában csak maros- és háromszéki székely – összeesküvésbe, melyet Bukarestben élt magyarok szerveztek és irányítottak mondhatni több mint naivul, ettől várva azt, aminek [meg]valósításához az egész erdélyi magyarság ereje is elégtelen volt.

Most már rég ismeretes, hogy az összeesküvés nem az erdélyi résztvevők árulásából, hanem külföldről jutott az osztrák kormány tudomására. Mivel a Londonban élt

magyar emigránsok az ellenzék oldalán beleelegyedtek az angol belpolitikába, s az angol kormányt segítettek kellemtelen helyzetbe jut[tat]ni, erre a hatalmon lévő párt kormánya, bosszúból, Londonban székelő magyar emigrációs csoport lefoglalt titkos levéltárát kiszolgáltatta a vele baráti osztrák kormánynak. Ez drákói szigorral lépett föl a valóban csak elméleti jelentőségű összeesküvés résztvevői ellen. Az osztrák abszolút kormány kezébe jutott levelezés alapján Erdélyben összefogatta az összeesküvőket, s Nagyszébenbe, az erdélyi kormányzat székhelyére szállíttatta. A rögtön megindult szigorú kihallgatások során B[író] Mihály mint szélesebb látókörű, tapasztalt ember hamar tisztába jött azzal, hogy abból, amit ők a maguk titkának hittek, a hatalom szervei jóformán mindent tudnak, s kihallgatásakor a maga szerepére teljes beismerő vallomásokat tett, mire őt a vizsgálati fogságból hazabocsátották.

A szebeni vizsgálat, a pör és a Török-, Gálfy- és Horváth-féle marosvásárhelyi kivégzések után az iratok visszakérültek Bécsbe, s ott mint kényes természetű ügyiratokat a legnagyobb vigyázattal és titoktartással bizalmasan kezelték. Utoljára hasonló természetű más iratokkal a régi bécsi városházán őrzött titkos levéltárba kerültek, s ott az a katasztrófa történt velük, hogy a városháza – gyűjtogatásból következett – leégése alkalmával a tűzvész áldozatául estek.⁴³ Így a szomorú emlékű pör legfontosabb iratainak megsemmisülése miatt [az eset] teljes tisztázása lehetlenné vált. Bizonyos azonban, hogy Biró Mihály nem volt följelentő vagy besúgó az osztrák kormányhatóságoknál, s csak azt vallotta be, amit a súlyosan vádló pöranyag a bosszúálló büntető hatóságok kezébe adott.

Midőn pedig Orbán Balázs nagybecsű művének, a **Székelyföld leírásának** negyedik kötete, Marosszék leírása megjelent (1870), Biró Mihály az őt abban ért súlyos vádakért, támadásokért sajtópert indított Orbán Balázs ellen.⁴⁴ Ennek valójában nem voltak a B[író] M[ihály] ellen megírt

vádakra a tömeg által ilyenkor fölkapott és rendszerint megbízhatatlan szóbeszédeken kívül bizonyítékai. Biró Mihály az ország akkor legelsőnek elismert Füzeséry [?] nevű b[uda]pesti ügyvédjét kérte föl ügyvédjének, kinek valóban kitűnő védőbeszédét Biró Mihály több száz példányban kinyomatta, s főleg Marosszéken elsősorban régi barátainak és nem nagy rokonságának megküldötte.

Orbán Balázs abba a kínosan ferde helyzetbe került, hogy ha az esküdtszék a Biró Mihály ellen megírott vádakért elmarasztalja őt, akkor viselnie kell ennek börtönbüntetéssel járó súlyos következményeit. Orbán Balázs pedig a **Székelyföld leírásával** oly nagy szolgálatot tett, s akkora munkát végzett, hogy egy ilyen ítélet a tömeg bíráskodásba vetett bizalmát és hitét érintette volna súlyosan.

A kérdést aztán a Jókai lapja által befolyásolt budapesti esküdtszék O[rbán] B[alázs]t fölmentő szótöbbséggel [hozott] ítélete vette le napirendről.

Biró Mihály pedig a legvégsőig levonta az ítéletből a következtetést. Tisztában volt azzal, hogy a reádobott fekete vád alól egész életében nem tud már szabadulni. Még teljesebben visszavonult mindentől, mint addig. Élő halottként morzsolta és tengette szerencsétlen életét. Ha egy-egy barátja vagy kevés rokona fölkereste, azokat a régi szeretettel és szívességgel fogadta, de ő nem ment már senkihez. Megváltás volt számára, midőn 1880-ban (?) meghalt.⁴⁵

Úgy hagyakozott, hogy a kúriájával szemben, a Pásztohy udvarház fölött a saját földjébe, magaslatra temessék, s egyszerű kő síremlékére csak ennyit véssenek: Itt nyugszik Ng. Biró Mihály, Marosszék 1848–49-i alkirálybírája, ki minden bűnéért megbűnhődött. A temetésre vonatkozó meghagyását a helyre nézve teljesítették. Javainak perlekedő örökösei megelégedtek az örökséggel, de azzal egyik se gondolt, hogy a halottnak síremléket állítson, s egyik esős évben a hegytető, hol B[iró] M[ihály] sírja állott, meg-

csúszott, s a sír is annyira megrongálódott vele, hogy koporsójának vége kilátszott a lecsúszott sírdomb aljából.

[Biró Mihály törvénytelen fia, József, gyermekkorunkban gyakran járt házunkban.] Huszonkét és huszonöt év között járhatott, székely háziposztóruhás, kék szemű, szakállas, szőke, csinos férfiú [volt]. Jól emlékszem arra, hogy mint gyermek a megismerés első alkalmával nagyon rokonszenves volt, s mindig az is maradt, míg a szülőim között pár hónap múlva kitört szerencsétlen viszály el nem idegenített tőle. Ő is nagyon szeretett engem, s megtörtént, hogy szülőim napokra kiengedtek vele Kisgörgénybe, hol állandóan magával hordozott nemcsak otthon, a belső gazdaságban, hanem a mezőre és erdőre is. Én ott nála még jobban – nagyobb szabadságban – találtam magam, mint otthon, s ennek csak egy nehézségfüggeléke volt, B[iró] József másik törvénytelen féltestvére, Orbán Sándor. Ez nem lakott a Biró udvarházban, de majd mindennap megfordult abban. Kisebb középtermetű, félbarna ember volt. Semmi vonása se volt benne a B[iró] József rokonszenveségének, s én a gyermek természetes ösztönével eleiől fogva idegenkedtem tőle. B[iró] Józsefnél idősebb volt. Akkor már kiszolgálta katonáéveit, mégpedig Bosznia elfoglalásakor. Orbán Sándor testileg is viselte e megszállásnak nemcsak az emlékét, hanem bélyegét is. Az egyik alsó karjának a test felőli oldalán a bőrbe alkalmazott kék színű, német szövegű folyóírás örökítette meg nem hősiességét – melyet csak velem, az apró gyermekkel szemben gyakorolt –, hanem haditörvénytörés által alkalmazott elítéltségét a háborús katonai szolgálat veszélyei elől való gyáva elszökése miatt.

Biró Mihály anyja, Kelemen Klára édes testvére volt Kelemen Lajos nagyapánknak. Apjuk K[eleme]n József], anyjuk Demeterfalvi Nagy Sára volt. Ennek az alakját, arcvonásait s természetét egy Biró Mihálytól származott törvénytelen unokája, Orbán Sára örökölte, kit mint gyermek

én is jól ismertem. Finom, szabályos arcú, rózsás arcbőrű, kék szemű, barna hajú, szelíd arcú, középtermetű szépség volt.

Kisgörgény

Kisgörgény elég kis falu volt. Kiemelkedőbb épületeiből a tornyos templomon kívül legnagyobb és legmutatósbab kétségtelenül a Biró-kúria volt.

Homlokzata a faluba bevezető egyetlen főút vonalával párhuzamosan épült, jóval belől, mintegy 40 lépésnyire a fonott sövény utcai kerítéstől. A kúria tulajdonképp két, azaz egy régi, de használható háromszobás faépületből s az eléje keresztbe épített nagyobb méretű téglaeépítményből állott. Ez jóval magasabb volt a cserfavázis régi kúriánál, s az utca felől teljesen el is takarta azt. Az új épületrész előtt, az utca felől, három vagy négy hengeroszlopos tornác húzódott, előtte veteményes- és kukoricás kerttel. A főépület kétségtelenül a Kisgörgényt környező néhány falu kisméretű udvarházainál nagyobb és mutatósbab volt, de messze állott attól, hogy a hangzatos kéjlok névre reá-szolgáljon. Új három szobája egyszerű és ízléses középrendű úri házzá emelték. Az utca felé – nyugatra – nézett minden ablaka.

Az utcai bejáró telekkaputól mintegy 40-50 lépésnyire a mutatós épülethomlokzaton nyíló nagy kettős ajtóhoz három téglalépcsőn kellett föllépní. A kettős ajtó egy terjedelmes nagy ebédlszobába, mondhatni terembe, az épület legnagyobb helyiségébe nyílt, melynek ablakai mind az előttünk vonuló, külső szabad oszlopos folyosóra nyíltak. Ez a szoba könnyen befogadhatott 40-50 embert is. Közvetlenül mellette, az ennek felénél is kisebb két szoba volt a Biró Mihály legtöbbször használt tartózkodóhelye, mondhatni dolgozó- és hálószobája. Itt tartotta irományait s pénzét is.

Nagyanyám – atyám édesanyja – beszélt, hogy egyszer nagyapámmal és apámmal együtt Kisgörgényben látogatóban járva Biró Mihály kihúzta az egyik asztalfiókot, mely majdnem tele volt pénzzel. Zacsókban és mély fatányérokban külön állott a sok szép arany-, ezüst- és rézpénz. Biró Mihály a kihúzott fiók elé állította a gyermeket, aki keresztfia is volt, hogy markoljon ki pénzt magának. Minél többet, amennyit tud. A gyermek meglepetve habozott a pénztányérokhoz nyúlni, de végül is újabb biztatásokra belémarkolt a négykrajcárosokkal tele rézpénzes tányérba, s arany s ezüst helyett [pár] forintot sem érő rézpénzt markolt ki belőle. Biró Mihály mosolygott a gyermek tudatlanságán, de nem pótolta ki ennek mulasztását.

Ezen a pénzes szobán túl nem mentek. Én is mint gyermek itt állottam meg. Azon túl egy hasonló méretű szoba, s talán valami kamara volt. Rideg bútortartók voltak, bár egyetlen kép, szőnyeg vagy bármilyen díszítés nélkül.

Pincéjére nem emlékezem, de ha volt, valószínűleg csak az első nagy szoba alatt lehetett. Én nem jártam benne. Az egész épület jó cserépfödél alatt állott.

Egészen más hatást tett reám az új épületszárnyal összeépített három alacsonyabb gerendás szoba. Ez a rész szemlátomást a régi kúria volt, melyet az új építkezés még oly használható jó karban talált, hogy lebontását nemcsak feleslegesnek, hanem káros tékozlásnak ítélték, s ezért meghagyták. A XVIII. sz[ázad] végére vagy a XIX. sz[ázad] első negyedére vallott. Ottjártamkor konyhának és a nőcselédek hálóhelyének használták. Ott hált Amália néni, a Biró Jóska bácsi édesanyja is. Engem nagyon meglepett, és nem értettem meg, hogy édesapám egy kijöttkor szót tett azért, h[ogy] engem a konyhán hálattak. Én pedig szerettem ott, melegebb volt a nagy kőépület sokkal magasabb szobáinál, s egy Zsuzsika nevű engem nagyon szeretett rigmányi szolgálóleány mellé fektettek, ki mindig

szebbnél szebb mesékkel altatott el, melyeket én rendkívül élveztem. Kár, hogy ez igazán szép és változatos mesékből egyetlenegy se maradt meg emlékezetemben. Csak Kancafi Péterre emlékezem, mint egyik mesehősére, kinek anyja kanca, apja ember volt, s csodálatos dolgokat tudott végbevinni.

Kisgörgényben mindenesetre ez volt a legnagyobb és legcsinosabb épület a templom közelében állott egyszerűbb Désy-udvarház s a Biró kúriával szemben, a völgy bal oldalának felső terasza szélére – amint emlékszem – kb. 15 m magasságba épült egyszerűbb Pásztohy-udvarház fa-épülete mellett.

Ez a Pásztohy volt a falu egyetlen nagyságos ura. Így címeztette magát, és így emlegették. De már a n[agysá]g[os] uraságot ő sem folytatta. Édesanyám valahonnan ismerte a ház úrnőjét, s engem is magával vive egyszer-kétszer meg is látogatta. Dénes nevű fiacskájukkal ilyenkor eljátszadoztunk. Pásztohynak kevés birtoka volt, s ő csak kevés ideig is élt Kisgörgényben.

Néhány év múlva Dénes, a fiú, Nyárádszeredából került be tanulónak a m[aros]v[ásár]helyi Református Kollégiumba, de egy osztállyal fennebb nálamnál.⁴⁶ Rögtön megismertem, de ő úgy viselkedett, mintha nem ismerne, s erre én megszüntettem a közeledést, és soha az életben nem beszéltem aztán vele. Marosvásárhelyről egy-két év után a nagyenyedi Bethlen Kollégiumba ment át tovább tanulni, s a középiskolai osztályokat ott végezve a református] papi pályára ment.

Akkor már a Teol[ógiai] Fakultást a Református Egyházker[ület] kemény ellenálló harcok után áttelepítette Kolozsvárra. Mikor aztán 1896 őszén én is fölkerültem Kolozsvárra az egyetemre, s jószerencsém Gidófalvy István közjegyzőnek, a hosszú életemben megismerhetett áldott lelkű legjobb embernek a házához vezetett, aki családjával ott lakott közvetlenül a Külmagyar utcában, a

kéttornyú ref[ormátus] templomon alul, annak tőszomszédságában. Én mindennap ott jártam el többször is a Ref[ormátus] Teológia előtt az egyetemre s onnan haza, s évekig rendes látogatója voltam a Teológia felolvasásainak, előadásainak és ünnepéyeinek, s azután is évtizedekig sokszor megfordultam ott, de engem Pásztóhy Dénes tiszteletes úrral sem a jószerecse, sem a balsors többé össze nem hozott. Sic fata voluerunt.⁴⁸

Kisgörgényről és ottani ismerőseimről szólva meg kell említenem annak egyetlen zsidóját, Lajos druzsámát is. Vezetéknevét sohasem hallottam, de azt igen, hogy nagyon szegényen, úgyszólván semmi nélkül került Kisgörgénybe, s élete megindíthatására az első tízforintos bankót Biró Józseftől kapta kölcsön. Külön szerencséje volt, hogy a szegény és kis faluban a fajtájából versenytársa nem került. Akkor még szegény és nagyon alázatos ember volt, s a kölcsön kapott tízforintosnak úgy látszik, hogy varázsa volt. Alig tíz év múlva Lajos druzsám már megvásárolta a Biró-kúriát, s talán vett a külsőségekből is. Arról nem tudok megbízható adatot, hogy mikor, miért és hova vándorolt tovább a faluból. Az bizonyos azonban, hogy Biró József elég hamar kikerült a Biró-kúriából. Nem győzte gyakorlatlansága és tanultság hiánya mellett a küzdelmet az életrevalóbbal, s rövidesen nemcsak tönkrement, hanem otthagya Kisgörgényt is.

Akkor már a nyomorúságba feleséget is vitt magával. Szülőim jó viszonyban voltak Gyöngyösi Dénes nyáradszentlászlói unitárius pappal, ki keresztapja is volt édesapámnak. Gyöngyösinek két fia volt. Ezek közül csak a Béla nevére emlékezem, s azt is tudom, hogy mindkettő a tanulást korán félbehagyva otthon a papi gazdaságban édesapjuknak fizetéstelen segítsége volt s azt már gyermek létemre is meg tudtam ítélni, hogy elrusztikusodott fiatalemberek voltak.

A papnak aztán volt három leánya is. A legnagyobb – Ida – már 25 és 30 között járhatott, s a hervadás felé haladt. A második leány, Berta, határozottan szép volt, s ezt lehetett mondani a legkisebb leányról, a 15-16 éves Birikéről is.

Arra is jól emlékezem, hogy édesanyámnak volt a gondolata legelőbb, hogy Biró József bátyám vegye feleségül a szép Bertát, s én is ott voltam azon a homokfutó könnyű kocsin, melyen B[iró] J[ózsef] szülőimmal az első véletlennek feltüntetett látogatását tette Nyárádszentlászlón Gy[öngyösi] D[énes] pap házánál. A szép leány az első látásra tetszett Biró József bátyámnak, aki azután, mikor már édesapámmal összeveszve, kölcsönösen megszakítottak minden érintkezést, nemsokára megkérte és elvette Gy[öngyösi] Bertát. Ha ez a lépés bár másfél évvel előbb történt volna, akkor B[iró] J[ózsef] talán még megmenthetett volna a Biró Mihály szép hagyatékából annyit, hogy megélhessen belőle.

A kisgörgényi birtokot nagyrészből a perek vitték el. A somosi részt Kövendi Gál Zsigmond tordai árvaszéki bíró perelte ki magának, kinek Kelemen-leány nagyanja volt.

Én aztán az 19-es évek egyik nyarán Vajában járva Debreczeni Lászlóval, átsétáltunk Kisgörgénybe, hogy lásunk valamit az épületekből. A B[iró] M[ihály] által épített szép nagy kúria s a háta megett meghúzódott régi, egyszerűbb, háromszobás öregebb fa udvarház egyenlően eltűntek, egyedül a gabonás volt még meg. Sic transit gloria mundi.⁴⁹

Demeterfalva

Kelemen József dédapám feleségét, a szép Demeterfalvi Nagy Sárát szülőinek abból a demeterfalvi kő-, illetve téglakúriájából vitte haza feleségül, melynek maradványai egy részét édesapámmal D[emeter]falván járva a század elején én is láttam.

Ez a D[emeterfalvi] Nagy Sára ősanyánk a családi hagyomány szerint kistermetű, de nagyon szép nő volt. Finom rózsás arcát, kék szemét, sötétbarna haját örökölte egyik leány leszármazottja.

Demeterfalva egyike volt a régi Marosszék legkisebb faluinak. Ny[árád]szeredán alól, a Nyárád térségén fekszik. Egész határa csak 300 hold volt, a falu 10-12 házból állott, s ennek legalább fele a D[emeterfalvi] Nagy családe volt. E családból a XVII. és XVIII. században, amint ez Benkő Károly Marosszék leírásából látható, szép számmal viseltek széktisztviselői állásokat, s így a család a rokonsági összeköttetései mellett ezen a réven is a tekintélyes családok sorába tartozott.

Midőn én 1904 nyarán édesapámmal fölkerestem a családot bemutatkozás és a rokonságtudat felújítása céljából, még élt közülök többek között egy tisztos 70-80 év körül járt öreg matróna, ki édesapámat még gyermekkorában ismerte, de azután többé nem is látta. Kiderült, hogy ők semmit se tudtak arról, hogy a mi családunk hova is tűnt el Ny[árád]sz[en]tlászlóról.

Én akkor vezetett naplómban részletesen leírtam ezt a találkozást. Ők akkor már rég egy csak 2 szoba és konyhás, de különben csinos faházban laktak. Hátról az udvaron hatalmas sütőkemence és magas kémény emelkedett a régi kúria maradványaként.

A régi nemes öreg úrasszonyoknak ez a kedves példánya nagyon örvendezett nekünk. Jól emlékezett K[ele-

men] L[a]jos]ra, a hajdani nagyapámra és nagyanyámra, s édesapámra is mint ifjúra.

Tőlük távozóban kikísért az udvarra, s mikor én a hatalmas kéményt és a sütőkemencét nézegettem, fájdalmasan mondotta:

– Ez a nagy kémény evett meg minket. Messzire látszott az országútra, s a rokonokat és a sok ismerőst behívta hozzánk. Szinte mindennap volt vendégünk. Rendre majdnem mindenünk elment a sok látogatóra, rokonra és ismerősre, akiket illett ellátni. Mikor aztán tönkrementünk, megszűnt a látogatás, barátság. Megtörtént velem, hogy az egyik Péterlakán élt Körösivel, aki többször megfordult nálunk, Marosvásárhelyen járva találkoztam az utcán, s mikor megismert, félrefordította a fejét, s nem köszönt.

Nekem is eszembe jutott erre a vers, melyet egyszer a m[aros]v[ásár]helyi kollégium tanári szobájában járva egykori tanáromnak, Páll Károlynak kézírásával egyik törpe könyvvállvány hátára írva olvastam. A vers ennek a tömör és rövid latin szövegnek a szabad fordítása:

[Donec eris felix, multos numerabis] amicos,

Tempora si fuerint [nubila], solus eris.⁵⁰

Páll Károly ezt így írta fel magyarul a könyvtartóra:

Meddig hordód teli,

Addig vagy csak deli,

Mihelyt hordód üres:

Megrúg minden rühes.

A harmadik gimnáziumi osztály, Göldner Nándor némettanár

Az idő rohant fölöttünk. Alig vettük észre, hogy a III. gimnáziumba jutottunk.

Nehezült a tanítás is. Ettől az évtől kezdve már német nyelvet is kellett tanulnunk. Ebben a dologban pedig

egy szerencsével és egy szerencsétlenség számba menő nehézséggel kellett számolnunk.

A szerencsénk a némettanárunkban, a szerencsétlenség pedig a nyelvtanulás fogvicsorgatásszerű nehézségében mutatkozott.

Német nyelvtanárunk Göldner Nándor lett. Ő a marosvásárhelyi kisszámú német nyelvű evangélikus egyházközség papjának volt a fia⁵¹. Csomoss Miklós anyai nagyapám mint diáktársát mindig az 1848 előtti német néven Göldner Ferdinándként emlegette. Midőn aztán 1848 tavaszán a szabadság szellője, majd szélvész a m[aros]v[ásár]helyi diákok lelkét is lángra gyújtotta, Göldner Ferdinánd is letette a régi keresztnévét, Nándor lett belőle, s osztálytársaival együtt ő is elment honvédnek.

Egészen bizonyosnak vehető, hogy vérontások nem terhelték az ő tiszta lelkiismeretét, emberszerető, meleg jó szívét, s bizonyára a szabadságharc leveretése után egyike lehetett a legboldogabb embereknek, hogy újra békés polgári pályára juthatott. Ez a pálya pedig újra visszavitte őt a m[aros]v[ásár]helyi Református Kollégiumba, mégpedig a német nyelv és irodalom tanárának.

A melegszívű áldott jó ember lelkében a régi maradt. Nem buktatta el túlnyomólag székely diákjait, s az a jellemző tréfás [megjegyzés] forgott és maradt közszájon róla, hogy az 1867-i kiegyezés után őt hálából választották meg a magyarok rendes tanárnak azért, amiért az abszolutizmus kemény germanizáló éve alatt tőle németül senki se tanult meg. De a német nyelv nem tanulásának, és nem tudásának ha nem is szent, de szívós hagyományait mi is jobb ügyszó méltó buzgalommal őriztük és tovább vittük.

Ebben pedig, ha nem is szándékosan, de nagy sikerrel támogatásra találtunk jó tanárunk tanításmódszerében is. E tekintetben örök emlékezetemben maradt a IV. gimnáziumból Jancsó István torboszlói székely kurtanemesfiú osztálytársunk esete. A jó Göldner bácsi egy egész órán át

határtalan türelemmel kínlódott Jancsóval egyetlen háromsornyi német mondat fordításával. Midőn aztán a különben – annak, aki értett hozzá – nem nehéz mondat végére jutottak, s a professzor utoljára felhívta Jancsót, hogy diadalmasan foglalja össze, s mondja el még egyszer az alaposan megtörött és átrostált szöveget, ez a 3/4 óráig tartott többszörös ismétlés után se tudta az eléggé kisigényű kívánságot teljesíteni. Szerencsére künn megszólalt az óra végét jelző éles hangú ún. kiscsengettyű, s ez megoldotta a sikertelen küzdelmet a német nyelv misztériumával.

Az első színházi élmények, Berzenczey István

A két csörgő vascsövén át elég bőséggel csorgó [Bodor] kúttól kb. 20–25 lépésnyi távolságban a városháza s vele szemben, a piac nyugati során a hatalmas, és azon a soron akkor egyetlen kétemeletes manzárdtetős ház állott. Ebben volt a város legnagyobb terme, melyet hallomásunk szerint egyenesen bálók rendezésére építettek. Apolló teremnek nevezték. A hűvös évszakokban ebben tartották a M[áros]v[ásár]helyen szerencsét próbáló vándorszíntársulatok is előadásait, míg nyáron az Elba-szigetén fából épült nyári színházban játszottak.

Az Apolló teremben láttam én is harmadik elemista koromban Zajonghy Elemér sikert és szerencsét akkor M[áros]v[ásár]helyen kereső vándorszíntársulatával a **Mátyás király vagy a cinkotai nagyicce** című darabot, életemben az első előadást. Ehhez az előttem emlékezetes eseményhez pedig véletlenül jutottam. Édesapám abban az időben délután bejárt mellékkeresetre, néhány órai irodai másoló munkára dr. Láni Oszkár ügyvéd irodájába. Az ügyvéd édesapámat azzal bízta meg, hogy menjen el a szín-

házba, s foglalja le Zajonghynál valami bepörölt adósság fejében a pénztárt. Édesapám eleget is tett a meghagyásnak, de a pénztárban már csak a délutáni néhány forint bevételt találta, Zajonghy oly megrázóan vázolta a társulata nyomorúságát, s pénztelen, nemegyszer éhező helyzetét, hogy édesapám szíve megesett szegényeken, s megelégedett a csak kasszában talált kevés pénzzel. Ezt a nem egészen szabályos szívességet aztán Zajonghy mérsékelt bőkezűséggel két földszinti állóhelyre szóló jeggyel viszonzotta. Így jutottam először – de utoljára is – ún. potyajegyhez, s ezzel színházba. Később többször lett volna alkalmam szert tenni ilyen szerencsére, de valami szégyenkező puritán ösztönézés mindig visszatartott attól, hogy a többi kínálkozó szerencsét igénybe vegyem.

Egy ilyen lehetőségre, egy m[aros]v[ásár]helyi primadonnaháborúval kapcsolatban különösen jól emlékezem, s azt vázolom is.

Hatodik gimnazista lehettem, midőn az akkor M[aros]v[ásár]helyen játszott egyik vándorszíntársulat két primadonnája közt a kulisszák mögött folyó ádáz harcba mindkét vetélkedő fél közvetítők igénybe vételével a diákságot is igyekezett bevonni.

Az egyik primadonnának Káli Nagy István volt a gavnallérja, akinek lakhelyén, Nyárádszentlászlón 300 hold, Marosvásárhely közelében, a Mezőség délkeleti részén, Harcón 500 s Mezőszováton, a Mezőség közepén 400 hold körüli jó minőségű birtoka volt. A két elsőnek említett faluban csinos kúriával s terjedelmes szép belsőséggel, M[aros]v[ásár]helyen, a Főtér keleti oldalán, az akkori városháza közelében emeletes ház[zal bírt]. Maga K. Nagy István csinos, barna, jó középtermetű, szellemileg közép-szerűség volt, akinek nem volt a nyilvános közéleti szerepléshez becsvágya, hivatalra pedig nem volt ráutalva. Mindent összevetve egyike volt az egykori Maros-Torda megye legmódosabb dzscentri urainak.

Nagyon jó, vezető osztályokbeli leányos családoknál is szívesen látott udvarló vagy vőlegény lehetett volna, de ő egyelőre nem pályázott erre. Túlhaladta a XXX-et is, midőn végre egy szegény, de finom lelkű és csinos br. P[etrichевич] Horváth-leányt a szomszéd Backamadarasról, többleánytestvérest, nőül vett, s azzal végig boldogan és megelégedetten éltek tisztas öregségükig.

Mikor azonban K. Nagy István még nem szánta volt reá magát a házasságra, a M[aros]v[ásár]helyen játszó egyik primadonna körül is forgolódott, s így akarva, nem akarva belésodródott a primadonnák harcába is. Ebből aztán csakhamar az következett, hogy valószínűleg valaki tanácsára 30 d[a]r[a]b földszinti állóhelyi jegyet vétetve, ezeket felküldte a Ref[ormátus] Kollégiumba a diákok közötti kiosztásra, azzal a kéréssel, inkább, mint kívánsággal, hogy az esti színielőadáson – a jegykiosztással megbízott úr által megnevezett – egyik primadonna mellett tüntessenek, s minél többször hívják ki a lámpák elé.

Alig kezdődött el azonban a jegyek kiosztása, én az osztályunkban néhány legjobb belső bizalmas barátommal felléptem a potyajegyves megvesztegetés ellen, s azon a tízperces szüneten a kérdés el is dőlt. Az osztály java oly határozottan a jegyek visszautasítása mellett foglalt állást, hogy azok az osztálytársak, kiknek alapjában nem volt ily kérges felfogásuk a jegyek elfogadhatása kérdésében, csak hallgatásba merültek, és a jegyeket senki se vette igénybe. A színházi este minden nagyobb tüntetés, vagy bármily, a rendestől eltérő jelenség nélkül folyt le, s pár nap után minden a rendes mederben folyt tovább.

De visszatérek az én első színházi nézői emlékemre. Este az előadás kezdő időpontjára édesapámmal együtt pontosan megjelentünk a színházban a játszóhellyel szemben, a földszinti állóhelyen, hol összesen se voltak többen tíznél. Közvetlenül előttünk, a leengedett nagy kurtináig a földszint széksorai terjedtek, míg jobbról és balról, ahogy

emlékezem, mintegy méternyivel magasabban a földszint székeinél a páholysor büszkélkedett. A jobb oldali páholypályák egyikében ülő idősebb, kissé kopaszodó, komoly úrról édesapám csakhamar megsúgta nekem, hogy az Bánffy Zoltán báró, a főispán. Nagy tisztelettel néztem föl reá, mert azt már hallottam róla, hogy 1859-ben Olaszországban, az ott alakult magyar légióban az osztrákok ellen harcolt, de édesapámtól hallottam azt is, hogy éppen aznap pisztolypárbaja volt a már akkor híres párbajozó Berzenczey Istvánval, akinek éppen 13 kard- és pisztolypárbaja volt, s csak a 13.-ban sebesült meg, de akkor is, ő is megsebesítette ellenfelét.

Bánffy Zoltán főispán és Berzenczey⁵² az 1850-es években Olaszországban alakult magyar légióban fiatalon együtt katonáskodtak. Marosvásárhelyen az volt a köztudat, hogy a már akkor meglehetősen szegénységbe jutott fiatalabb Berzenczey mint tisztiszolgaféle élt a vagyonos Bánffy Zoltán mellett, ennek a költségén. Én nem tudom hiteles adatokból megállapítani, hogy mi volt a valóság, de azt már gyermekésszel is láttam, és meg tudtam ítélni, hogy ez a két ember erős ellensége volt egymásnak.

Közszájon forgott a tájban lefolyt pisztolypárbajukról is az a kétségkívül erősen a Berzenczey javára kiszínezett túlzó hír, hogy midőn már a párbajban egymással szemben, lövésre készen állottak, Berzenczey üres bal kezét fölemelve gúnyosan rászólt volna Bánffyra:

– Hallja, báró! Hiszen így még a tenyeremet se találja el! Így kell, né! – folytatta, s azzal pisztolyát fölemelve a Bánffy homlokára célzott, amit ez látva, kissé előre hajtotta le, más változat szerint alákapta a fejét, amire Berzenczey pisztolyát lebocsátva, odadobta: – Ilyen gyáva emberre nem lövök – s félreállt.

Mi volt igaz, s mi kitalálás és reáfogás ezekből, azt ma már lehetetlen megállapítani.

A véletlen abba a helyzetbe hozott, hogy én Berzenczeyvel III. gimnazista koromban megismerkedtem, s akkor többször beszéltem is vele. Mindez pedig a marosvásárhelyi kir[ályi] törvényszéki házban történt.

Édesanyám barátságban volt Müller fogházigazgató feleségével, s időnként kölcsönösen jártak látogatóba egymáshoz. Ezen a réven kerültem ismeretségbe és barátságba Müllerné velem közel egykorú két fiával, kik nem a Református Kollégiumba jártak, s így inkább csak a szünidőkön találkoztunk. Ily alkalomból egyik náluklétemben láttam meg a fogház udvarán rendes, megviselt polgári ruhában Berzenczey Istvánt. Már több hónap óta a fogház lakója volt erős felindulásában elkövetett emberölésért.

Ügyét a lapokból és szóbeli elbeszélésekből jól ismertem. Berzenczeynek felesége, Szereday Eliz után a Nyárad mellett, Szentháromságon volt 200 holdnyi nagyon elhanyagolt, különben kellő trágyázás és kezelés mellett legalább felében elég jó birtoka. Egy odavaló székely falusi gazdaembert fogadott föl udvarbírájának, s ez igyekezett rendet teremteni és jövedelmet kicsikarni az évek óta alig trágyázott és elhanyagolt földekből. Ugyancsak ez az ember megpróbálta javítani a kevés és megviselt állatállományt is, melyről a vármegyei köztudat azt tartotta, hogy az gyengeségben és hanyag kezelésben csak Káli Nagy Gábornak egy kb. 800 holdas székelykáli Pató Pálnak az állatai[val versenyzett]. Mind ez, mind Berzenczey arról is nevezetesek voltak a vármegyében, hogy nekik volt a számottevő birtokosok közül a leggyarlóbb négyesfogatuk, s a legrozogább kocsijuk. A kocsikat és a lószerszámokat a legtöbbször félévszámra nem kezelték, alig takarították és nem javították, s elégszer megtörtént, hogy a megszáradt őszi sár tavaszig vagy a tavaszi sár a tél kezdetéig ott dísztelenkedett a rozoga kocsikon.

Ilyen viszonyok mellett került Berzenczeyhez udvarbírónak az a falusi székely gazda, kinek nevét az azóta

letelt több mint fél század alatt elfeledtem. Berzenczey valamit rendelt az udvarbírónak, aminek a teljesítésével nem volt megelégedve, felindulva szidni kezdte azt. Ez ismerve gazdája indulatos természetét, hallgatva nyelte a szidalmakat. Mikor azonban Berzenczeyt az indulat mindjobban hatalmába kerítette, s az udvarbírárt veréssel fenyegette meg, akkor azt is elhagyta a türelem, s azt mondotta, hogy hozzá ne nyúljon, mert ő a szülőin kívül még senkitől se tűrt el verést, és amíg kezét, lábát épségben tudja, senkitől se tűr el ezután se.

Az indulatos természetű Berzenczey erre dühbe gurulva nekirontott az udvarbírójának. Kétszer is pofon ütötte azt, s mikor ez visszaütötte a kapott pofot, előrántotta a revolverét, s az udvarbíróját lelötte. Ez azonnal meghalt.

Berzenczeyt – tekintettel a felháborodott közvéleményre is – letartóztatták, s a m[aros]v[ásár]helyi törv[ényszéki] fogházba [vitték]. Ő az ország akkor legelsőnek elismert ügyvédjét, Eötvös Károlyt kérte föl védőjének. Ez aztán a M[aros]v[ásár]helyen elég hamar megtörtént főtárgyaláson ki is tett magáért, de a gyilkosságot nem lehetett teljesen büntetlenül hagyni, s minden enyhítő körülményt tekintetbe véve, Berzenczeyt több hónapi fogházbüntetésre ítélték. Ennek a leülése alkalmából ismerkedhettem meg személyesen is vele. Gyermekekésszel tiszteletre méltó, nagy tudású, okos, szinte bölcs embernek ítéltém meg, akinek veleszületett indulatossága volt az emberi nagy hibája.

Később, 1899-ben megismerkedtem fiával, B[erzenczey] Domokossal is: midőn egy többtagú marosvásárhelyi kerékpáros-csapattal, melynek három egyetemi hallgató és középiskolás tagja már ötödik napja elindult Ungvárról, hogy Segesváron a Petőfi-ünnepen részt vehessen, virradat után, a M[arosvásár]helytől 40 km-re eső Marosludasnál a Sz[en]tháromságról a segesvári nagy ünnepre igyekező Berzenczey Domokost az országúton értük utol,

s a városba a megszapорodott biciklicsapattal együtt vonultunk be.

Az embertömeeggel mindenütt ellepett utcákon szakadatlan csengetés között csak teljesen lassítva, egyes sorban jutottunk előre, s örvendtünk, mikor végre a kerékpárokról épségben leszállhatva, a tömeg csakhamar minket is elnyelt. Berzenczey Domokossal én aztán az életben többé sohase találkoztam. Néhány év múlva olvastam újságban a nevét, Zenta város főmérnökének hallottam emlegetni. Megemlítem, hogy külső megjelenésére – és szerencsére temperamentumára is – teljesen elütött feltűnő és érdekes jelenség édesapjától, s édesanyja, az akkor már utolsó nemzedékben élt, s csakhamar ki is halt Szeredayak sajátosságát és természetét örökölte.

A történelmi igazságnak megfelelően nem mulasztatom el megemlíteni a segesvári szász polgárságnak mondhatni kihívóan tüntető viselkedését a Petőfi Sándor, a legnagyobb magyar költő eleste és eltűnése fél százados emlékűnnepével szemben. Segesvárnak a Nagy-Küküllő völgyébe eső főutcáin a szász polgárság összes lakóházainak ablaktáblái és zsaluredőnyei le voltak húzva, mint gyász alkalmával. Ugyanígy ünnepeltek a városnak a magaslaton, a hegyi várban épült szász utcái és házai, az akkor ott leleplezett Petőfi-szobor környékének kisebb tere is.

Volt aztán egy-két kivétel is. Nem felejthetem el, hogy minket az ungvári diákokkal a hosszú segesvári főútcával délen párhuzamos mellékutcában egy ötven év körülinek látszó szász polgárnő milyen szívesen fogadott. Csak amúgy vaktában nyitottunk be a házához szerencsét próbálni, hogy szállást kérjünk a kerékpárjainknak addig, amíg a felső várost, de elsősorban az akkor leleplezett Petőfi-szobrot megtekintjük.

A szász asszony jól tudott magyarul, s kérésünket a legnagyobb szívességgel rögtön teljesítette. Mikor aztán a beszélgetés folyamán kiderült, hogy Marosvásárhelyről jöt-

tünk oda, a becsületünk előtte még fennebb emelkedett. Elmondotta, hogy ő már évtizedek, fiatal leánykora óta minden évben többször is odajárt pogácsát árulni a marosvásárhelyi országos vásárokra. Mindig szerencséje volt a vásárokon, ott mindig segítségkész jóemberekkel találkozott, s mindig jó keresethasonnal jött onnan haza. A legnagyobb szívességgel ajánlotta föl a kertjét és pavilonját magunknak pihenőre, s vállalta a gépek megőrzését visszatértünkig.

Őszintén örültünk, hogy a szászokból ilyen kivételesen jóindulatú, előzékeny és kedves emlékü nőt ismerhetünk meg. A nevét – sajnos – nem tudtuk meg, s így nem tudom írásban se hátrahagyni.

A marosvásárhelyi unitárius egyház kezdetei

A mi alsóbb gimnazista korunkban a Marosvásárhelyt élt 400-500 unitárius mind a marosszentkirályi anyaegyházhoz tartozott. Ennek papja Kelemen Albert esperes volt. Pontos, lelkiismeretes, becsületes, kötelességtudó ember. Tartalmas, de egyhangú szónok volt. A vagyonos a szentkirályi kis lélekszámú unitárius anyaegyházközség volt, melyben összesen 4-5 régi, de lecsúszott nemescsalád tagjai, s ezek alkalmazottai – a néhány volt jobbágycsalád – képezték az egyházközséget. A marosvásárhelyi unitáriusok élükön az eszes és értékes Fekete Gáborral,⁵³ a későbbi marosvásárhelyi kir[ályi] táblai elnökkel megindították a mozgalmat az élet által követelt változásra, a két egyházközség eddigi viszonyának megcserélésére, hogy a m[aros]v[ásár]helyi egyházközség anyagi alapokhoz jutva – városi és túlnyomólag az intelligenciához tartozó híveivel – vezető egyházközsége lehessen a Marosi Unitárius Egyházkörnek.

A M[aros]sz[en]tkirály-Náznánfalva és Kisfalud néhány nemescsaládja s ezek egykori jobbágysai és zsellérei együttesen sem érték el a százas létszámot, nem is szólva arról, hogy szellemileg a helyzet még gyengébben állott. A jóformán mindenki által ismert és látott közérdek győzelmére a családi és magánérdek felett évekre volt szükség. Végre azonban ez bekövetkezett, s a két egyházközség közül a számbeli és szellemi túlsúlyt képviselő marosvásárhelyi magához ragadta a vezetést is. Anyaegyházközséggé alakult, s most már a régi marosszentkirály-náznánfalvi egyházközségek lettek a városnak leányegyházai. (Fekete Gábor érdeme!)

Derzsi János, a nagylelkű unitárius alapítványtevő jóvoltából a marosvásárhelyi unitáriusok papi lakásról gondoskodtak. Két m[aros]v[ásár]helyi házat és 30 (?) hold birtokát egyházára hagyta – úgyszólván szilárd alappal hosszú időre biztosította egyháza fennállását M[aros]v[ásár]helyen.

Közel a templomhoz, majdnem szemben a Kir[ályi] Tábla épületével szereztek elég csinos és tágas papi házas-telket, melynek Kelemen Albert, a M[aros]sz[en]tkirályról beköltöztetett esperes lett az első u[nitárius] pap lakója.

Én mint gyermek úgy hallottam, s úgy tudom, hogy a mi gyermekkorunkban már kisebb teremmé alakított saroképület előbbi két szobája közül a nagyobbik kocsmá volt előbb, s csak a közfal lebontása után lett aztán kisebb átalakítással a mi templomunkká. A szerény saroképületnek ezt a jellegét csak széles és magas csücsíves ablakai adták meg. Egyébként még bár egy csengettyűs fedéltornyocska sem jelezte imaház rendeltetését.⁵⁴

Itt említem meg, hogy mikor már odáig jutottunk, hogy az esperes minden második vasárnap bejárt a városba istentiszteletet tartani, oda szállott két jó lovas kocsijával az unitárius templom telkén álló Oroszlán vendégfogadó erre a célra külön fenntartott szobájába és a kocsinak meg-

felelő istállórészbe. Az esperes nagyon pontos ember volt, s mire a harangok a városon begyűlésre hívták a híveket, ő rendesen már fölkészült a templomba lépésre. Ezzel kapcsolatban állott az öreg asztalosmester, Kiss József egyházi tevékenykedése is. Ő éppen a róm[ai] kat[olikus] temető kapujával szemben levő sarokházban lakott, egyik szobáját asztalosműhelynek is használta. A ház mellett akkor keretek következtek, s ezek mellett ösvény vezetett a vár felé levő egyik utcába. Ez az ösvény utóbb utcává tágult. Mikor a városi harangok elhallgattak, akkor Kiss bácsi kilépett az unitárius templom ajtaján, s mutató ujját begömbölytve háromszor-négyszer intett a közeli Kir[ályi] Tábla kapujában összegyűlt néhány unitárius tisztviselő és a velük várakozó hívek kis csoportjának, mire azok is rögtön megindultak, s az 5-6 ember beérkeztével megkezdődött az istentisztelet.

Édesanyám tréfásan sokszor évődött édesapámmal, s Kiss egyházi behajtott ujjú hívogató intéseit utánözva tréfásan mondotta: Nálatok így harangoznak!

Egyébként édesanyám keresztlevelére nézve református volt, de a szentháromságot nem hitte, s nem szerette a ref[ormátusok] akkor szolgált 3 papját sem különböző okokból. Többször át is akart térni az unitárius egyházba. Édesapám ilyenkor rendesen azzal beszélte le, hogy maradjon meg csak reformátusnak, hogy a ref[ormátus] rokonai nehogy az édesapám kényszerítésének következményeként állíthassák be az áttérést. Így aztán édesanyám alakilag nem tért át, de lényegében unitárius volt. A nagy, ún. sátoros ünnepeken egy évben egyszer vagy kétszer elment a lakásunkhoz legközelebb eső református kistemplomba, s megfizette a ref[ormátus] egyházi adót is. Így történt aztán, hogy 80 éves korában bekövetkezett halálakor a gyászmenet elején mindkét egyház egy-egy papja együtt kísérte ki a gyászmenet élén a halottas háztól a sírjáig, s egyik rövid beszéddel, a másik szép imával búcsúztatta el őt, áldotta meg örök pihenését.

Jegyzetek

1. Fazakas János (1910–1979) ortopéd orvos, egyetemi tanár. Az ő jóindulatának köszönhetően tartották a máskülönben magányosan élő Kelemen Lajost több mint két évig a kórházban.

2. Csontritulás diagnózissal utalták kórházba, a kortársak visszaemlékezése szerint a járás okozott fájdalmat neki. Térdei rendre megmerevedtek, s később nem is tudott járni.

3. Kelemen Lajos szülei: Kelemen Miklós született 1853. június 21-én Nyárádszentlászlón, meghalt 1917. március 11-én Marosvásárhelyen; Csomoss Johanna született 1856. augusztus 30-án Ádámoson, meghalt 1936. július 14-én, Marosvásárhelyen. Házasságot kötöttek 1875. május 6-án Csejdtótfalván. Hét gyermekük: Miklós (1876. május 6–1877. május), Lajos (1877. szeptember 30.–1963. július 29.), Róza (1879. május 9.), Jenő (1883. február), Piroska (1886. január), Miklós (1888), Klára (1895. augusztus 3.).

4. A házvasárlás pontos időpontja: 1879. február 15.

5. Kelemen József (meghalt 1811. október 28-án) és Nagy Sára gyermekei: Sándor (1791. február 24.), Klára (1793. június 13.), Károly (1795. május 25.), Lajos (1801. május 22.), József (1802. augusztus 16.). A nyárádszentlászlói unitárius anyakönyv adatai. A továbbiakban Kelemen Lajos tévesen említi Józsefet idősebbnek és Sándort fiatalabbnak.

6. A Marosnak ezt a szigetét Houchard József francia származású mérnök 1816–1817-ben alakította parkká, Napóleon iránti tiszteletből nevezte el Elba-szigetnek. Szép sétányai közt nyári színpark, fürdőház, korcsolyapálya volt. Utóbb az elnevezést Erzsébet-ligetre változtatták.

7. Ebben a házban született Kelemen Lajos.

8. Marosvásárhelyt 1876. április 12–13-án pusztított a végzetes tűzvész, Kolozsvárt pedig 1876. április 22-én. Ez utóbbi 88 házat emésztett el, és 156 családot tett hajléktalanná. Sok család ideiglenesen az unitárius templomban húzódott meg.

9. **Kolozsvár égése.** Sárdi Istvánnak a kolozsvári unitárius templom tornyából készült rajza. **Vasárnapi Újság**, 1876. 21. sz. 324. l. E hetilap különben a 17. számában a marosvásárhelyi, a 18. és 21. számában a kolozsvári tűzvészről közöl beszámolót.

10. A marosvásárhely–szászrégeni vasút hossza 32,5 km, 1886. január 16-án adták át a forgalomnak.

11. Az évszámot illetően téved Kelemen Lajos: **A nép zászlója** című képes politikai hetilap Budapesten 1885–1919 között jelent meg. A 48-as függetlenségi eszmék szócsöve volt.

12. Lobkovitz herceg 1740-ben telepítette erre a helyre a minoritákat. Templomukat 1767-ig építették. 1902-ben a templomot, 1903-ban a zárdát javították-bővítették. 1895–1914 között teológia is működött itt.

13. **A marosvásárhelyi Ev. Ref. Kollégium Értesítője az 1894–95. iskolai évről** 718–731. lapján **A kollégium helyiségei és építkezései** Című feje-

zetben megtalálható a korabeli épületek, tanári lakások pontos leírása, építési ideje. Mellékletben közük az iskolaépületek alap- és térrajzát valamint északi, keleti és déli fényképfelvételeit. Az épületek elhelyezkedését Kelemen Lajos is vázlatos rajzokkal szemlélteti kéziratán.

14. A Bodor-kút a Borsos Tamás építette és a várból vizet hozó vezeték főtéri négyes csorgója volt. Bádognupoláján Apolló-szobor díszlett. Nevét onnan kapta, hogy Bodor Péter, a furfangos székely ezermester olyan szerkezetet illesztett bele 1820 körül, melyet a víz ereje hajtott, s hatóránként muzsikált. A szerkezetet valószínűleg 1836-ban egy vihar pusztította el. 1911-ben a város magát a rozoga kútépületet is lebontatta.

15. Szarazajtai Gecse Dániel (1768–1824), a marosvásárhelyi Református Kollégium diákja, a pesti egyetemen szerez orvosi diplomát 1798-ban, majd bécsi és itáliai tanulmányok után 1817-től Marosvásárhely főorvosa lesz, s haláláig itt folytatja tevékenységét. Emberszereteti Intézetét (Institutum Philantropicum) 1820-ban alapította 2000 német forinttal, s végrendeletileg vagyonát is ráhagyta. Célja főleg a református egyház és kollégium támogatása.

16. A kontraszenior a diákkormányzat egykori vezetője volt. A századfordulón már a kezdő tanárok közül nevezte ki a kollégium vezetősege. Feladata volt az iskolán belüli diákélet s főleg a bennlakók ellenőrzése. Fizetést kapott érte.

17. A Királyi Tábla több törvényszék fölötti harmadfokú bíróság volt. Medgyesről 1754-ben helyezték Marosvásárhelyre, s 1827-től az 1789-ben épült Kendeffy-palotában működött (a későbbi Bolyai utca 30 sz. alatti épületben).

18. Kazinczy 1816. július 8-án járt Marosvásárhelyen, s 9-én utazott tovább.

19. Az 1885–86-i Értesítő nem tesz említést a tanév közben bekövetkező osztálytanító-változásról. Ennek adatai szerint a II. elemi Kövendi (i-vel írva) Kálmán okleveles papjelölt, a III. elemi pedig Tóth László végzett teológus tanította.

20. Bányai Sándor nevű osztálytárs szerepel az Értesítőben.

21. Réz Mihály (1878–1921) közjogász, kolozsvári és budapesti tanulmányok után Eperjesen, 1913-tól Kolozsvárt konzervatív felfogású jogászprofesszor.

22. 1885–86-ban Dávid József (1865–1941) VII. gimnazista volt.

23. Az Értesítőben egy Simon Endre nevű II. gimnazista Ehedén 1871-ben született diák szerepel.

24. A Rökk Szilárd-féle alapítványból az évi 80 forintos állami ösztöndíjat II. gimnazista korától egészen V. gimnazista koráig élvezte Kelemen Lajos. Rökk Szilárd (1799–1888) ügyvéd jelentős vagyonát emberbaráti és kulturális célokra minisztériumoknak, illetve egyesületeknek hagyta.

25. A III. elemi első félévében Kövendi Kálmán, a második félében Jung Ferenc papjelölt tanította az Értesítő szerint.

26. Zarándi Knöpfler Vilmos (1814–1882) kolozsvári középiskolai tanulmányok után Bécsben szerzett orvosi oklevelet, majd külföldi kórházakban főleg balneológiában szakosodott. A forradalom után telepedett le Marosvásárhelyt, megházasodott, elismert orvos és közéleti ember lett.

27. A kibédi Péterfy család leszármazási táblája megtalálható a Pálmay József szerkesztette **Marostorda vármegye nemes családjai** (Marosvásárhely, 1904.) című kötet 103–105. lapjain.

28. 1887–88-ban Péterfy István (született Marosvécsen 1870-ben) VII. gimnazista volt.

29. Valószínűleg csal Kelemen Lajos emlékezete. Csakis az EME (Erdélyi Múzeum-Egyesület) vándorgyűléseinek emlékkönyveiről lehet szó, sem a XV. Tordai vándorgyűlés emlékkönyvében (1939), sem az azt megelőzőkben a verset nem találtuk.

30. Szabolcska Mihály 1892 szeptemberétől 1898 végéig volt Marosfalu lelkipásztora. 1895. február 12-én vette feleségül Korondi Etelkát.

31. Az 1888–89-es Értesítő szerint a magyar, a latin, a számtan és a földrajz tankönyv változott meg, tehát csak a mértan és a vallás maradt a régi. Korábban Békési Gyula **Lalin alaktanát** használták, ennek helyébe lépett Szénássy–Elischer **Latin nyelvtana**.

32. Az Értesítőtől kitűnik, hogy abban az 1888–89-es tanévben került az iskolához mint tanárjelölt, mennyiségtant tanított, de az I. gimnáziumi osztályban, ahol osztályfőnök volt, a földrajzot is ő adta elő.

33. Ajtai Gyula még a III. gimnáziumi osztályba is beiratkozott, s a tanév elején vitte sírba a szívbaj (1890–91-es Értesítő, 68.1.)

34. Csiki Lajos tanárjelölt is az 1888–89-es tanévtől kezdve tanított görögöt és latint a kollégiumban.

35. Csiki László I. gimnazistaként jelenik meg először az 1887–88-as Értesítőben (1874-ben született). Kelemen Lajos IV. elemista ekkor.

36. Darkó Béla tanárjelölt, magyar–latin szakos, az 1886–87-es tanévben került a kollégiumhoz, 1888–89-ben kontraszenior is volt. Apja nagyjait Darkó Sámuel (+1889). A család leszármazását közli Pálmay idézett műve (36.l.).

37. Fabiny Teofil (1822–1908) 1886–1889 között volt igazságügyminiszter.

38. Az 1886–87. évi Értesítőben szerepel először Halmágyi Antal tanárjelölt mint a III. elemi tanítója, de valóban csak 1888–89-től kezdett a gimnáziumban előadni.

39. Így akarta a sors.

40. Az 1889–90-i Értesítő szerint a II. gimnáziumban Halmágyi Antal volt az osztályfőnök, s nem csak földrajzra, hanem számtanra is Páll Károly rendes tanár tanította az osztályt.

41. A IV. gimnáziumi osztályban (1891–92) már nem voltak osztálytársak.

42. Ribiczei Nemes Ödön (1847–1902) 1874-től lett polgári iskolai tanár Marosvásárhelyen, elismert újságíró, szerkesztő, illusztrátor volt. Tolnaival az inzultus 1884 szeptemberében történt. Tolnai beállítása szerint Nemes őt egyszer leköpte, s erre emelt botot rá. Részletesebben lásd Dávid Gyula **Tolnai Lajos Marosvásárhelyen** (Bukarest, 1974) című könyve 272–273. lapján.

43. A történettudomány ma már nem fogadja el ezt a magyarázatot.

44. Orbán Balázs **A Székelyföld leírása** IV. kötetében külön fejezetet szentel az összeesküvésnek, s ennek fő elárulója, Biró Mihály alattomos üzelmeit hasábokon át ecseteli, majd így végzi: „A legnagyobb vétkes, Biró Mihály, a hazafiságnak ez elvetemült Júdása – ki ennyi ártatlan vér kiontásának, ki ennyi kiállott szenvedésnek fő okozója volt –, úgy látszik, pénzben kapta ki vérbéréit, miből kiscsörgényi birtokán fényes palotát épített, azt nagyszerű műkerttel környezte, s az élet minden kényelmeit megszerzé magának; de ott egyedül, megvetve, mindenkitől kerülve folytatta és folytatja életét...” (161. l.). Megjegyezzük, hogy mind Orbán Balázs, mind Kelemen Lajos sarkítottan tárgyalja az összeesküvést, az újabb történelmi kutatások bizonyára mértéktartóbb, reálisabb képet nyújtanak.

45. Biró Mihály 1881. augusztus 25-én halt meg 67 évesen. Szinnye József nagy életrajzgyűjteményének I. kötete műveként említi:

Önvédelem a rémkorszakban elítéli és kötél által kivégzett Török, Gálffy és

Horváth feladási ügyében. Marosvásárhely, 1870.

46. Pásztohi (i-vel írva) Dénes (született 1875-ben) az 1888–89-es tanév végéig tanult a kollégiumban, mindig egy osztállyal Kelemen Lajos felett.

47. Gidófalvy István (1859–1921) közjegyző a református templom aluli első házban, a Külső Magyar utca 13 sz. (később Magyar utca 7 sz., ma December 22. út 43 sz.) alatt lakott ekkoriban Kolozsvárt. Kelemen Lajos írt róla nekrológot az Ellenzékbe (1921. január 12.). Mint a „szövetkezeti eszmék apostolatát” és a református egyház oszlopos tagját, teológiai főgondnokot búcsúztatja.

48. Így akarta a sors.

49. Így múlik el a világ dicsősége! – a pápai koronázás szertartásának egyik mondása.

50. Míg a szerencse övez, mindig sok lesz a barátod, / ám ha eged beborul, újra magadra maradsz. (Ovidius: **Tristia** 1.9.5.)

51. Az édesapa, Göldner Dániel, marosvásárhelyi német nyelvtanító volt. Göldner Nándor részletes életrajzát közli az 1894–95-ös Értesítő I. részének **Német nyelvtanítók** című fejezete (489–492 l.).

52. Bánffy Zoltán (1841–1892) főispán, a kollégiumnak is főgondnoka volt. Görgényszentimrei Berzenczey István 1846-ban született.

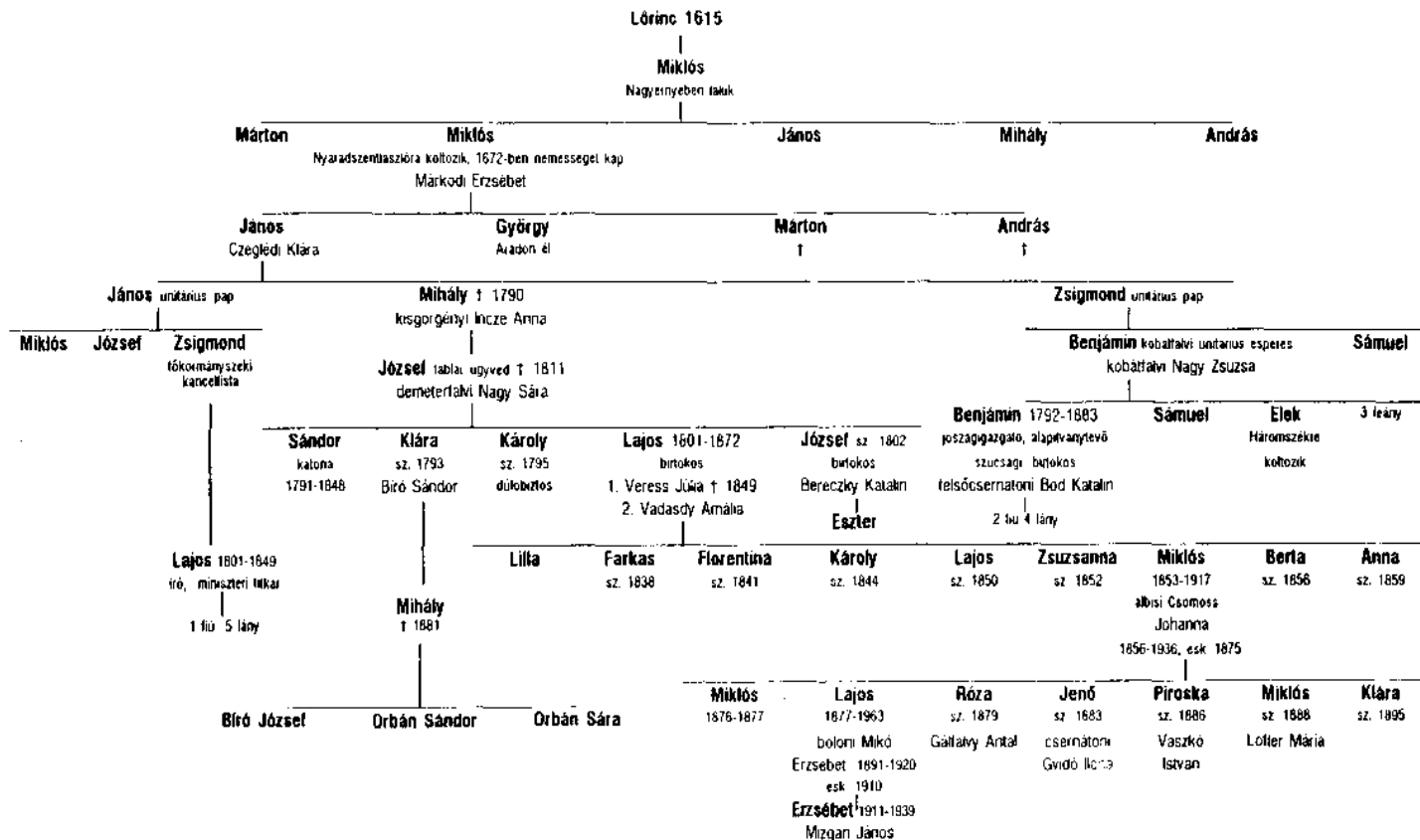
53. Nagyalusi Fekete Gábor (1845–1917) „valóságos belső titkos tanácsos, királyi táblai elnök, unitárius főgondnok” – mint sírkövère vésték – a kolozsvári Házsongárdi temetőben nyugszik.

54. A Kiss Pál összeállította **Marosvásárhely története** (1942) Szerint az unitáriusok 1843-ban veszik meg Benkő Pál ügyvédőtől azt a telket, amire kialakítják sarki imaházukat 1869-ben. A mai unitárius templom Patrovits Kálmán építészmérnök tervei alapján 1929–30-ban épült.

Tartalom

Gaal György: Erdély történése	5
Előszó	21
Születés, Szántó utcai gyermekkor	24
A szülők marosvásárhelyi lakásai, az 1876-os tűzvész	33
Első emlékképek	36
A szülők válópere és kibékülése	40
Olvasástanulás, beiratkozás a Református Kollégiumba	43
A minoriták telke, a kollégium múltja, épülete	48
Tankönyvvásárlás, az Andrásy-major	54
A második elemi osztály és tanítói	59
Réz Mihály osztálytárs, Dávid József magántanító	62
A harmadik és negyedik elemi osztály	70
Marosvécsi nyaralás, a vár	72
A marosvécsi vásár és bál, Péterfy Mária	75
Életveszélyes fürdés a Marosban, az édesapa vécsi látogatása	81
Egy hét Marosfalfaluban, Róza-nap és hazatérés	85
Az első gimnáziumi osztály, Kiss Tamás osztályfőnök	88
Csiki Lajos latintanár és öccse, László	92
Darkó Béla magyartanár és a marosvásárhelyi ötvösök	94
Halmágyi Antal rajztanár és a Molnár-rokonság	97
Hogyan tanult meg koresolyázni	99
A második gimnáziumi osztály, Páll Károly tanár, Koncz György osztálytárs	100
Orbán Balázs művének hatása, Nemes Ödön története	103
Falujárás: Marosszentgyörgy, Nagyernye	105
Mezőszabad, Marosszenttamás, Udvarfalva, Marosszentkirály	109
Áruló volt-e Biró Mihály alkirálybíró, pere Orbán Balázssal	111
Kisgörgény	115
Demeterfalva	120
A harmadik gimnáziumi osztály, Göldner Mihály némettanár	121
Az első színházi élmények, Berzenczey István	123
A marosvásárhelyi unitárius egyház kezdetei	130
Jegyzetek	133
Képek Kelemen Lajos életéből	

A nagyernyei Kelemen család

KÉPEK KELEMEN LAJOS ÉLETÉBŐL

A Szántó utcai ház 1937-ben

A marosvásárhelyi Református Kollégium épületei a múlt század végén (keleti, északi nézet)

A marosvásárhelyi Református Kollégium érettségi tablója az 1895/96-os tanévből. Középen Horváth József igazgató, tőle balra, lejjebb Kelemen Lajos

Kelemen Lajos képe az érettségi tablóról

Kelemen Lajos az 1950-es években

Kelemen Lajos, a levéltári főigazgató 1942-ben

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában, 1942-ben (balról jobbra: Entz Géza, Kelemen Lajos, Köpeczi Sebestyén József, Jakó Zsigmond)

Kelemen Lajos 1957-ben

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában, 1942-ben (balról jobbra: Jakó Zsigmond, Entz Géza, Köpeczi Sebestyén József és Kelemen Lajos)

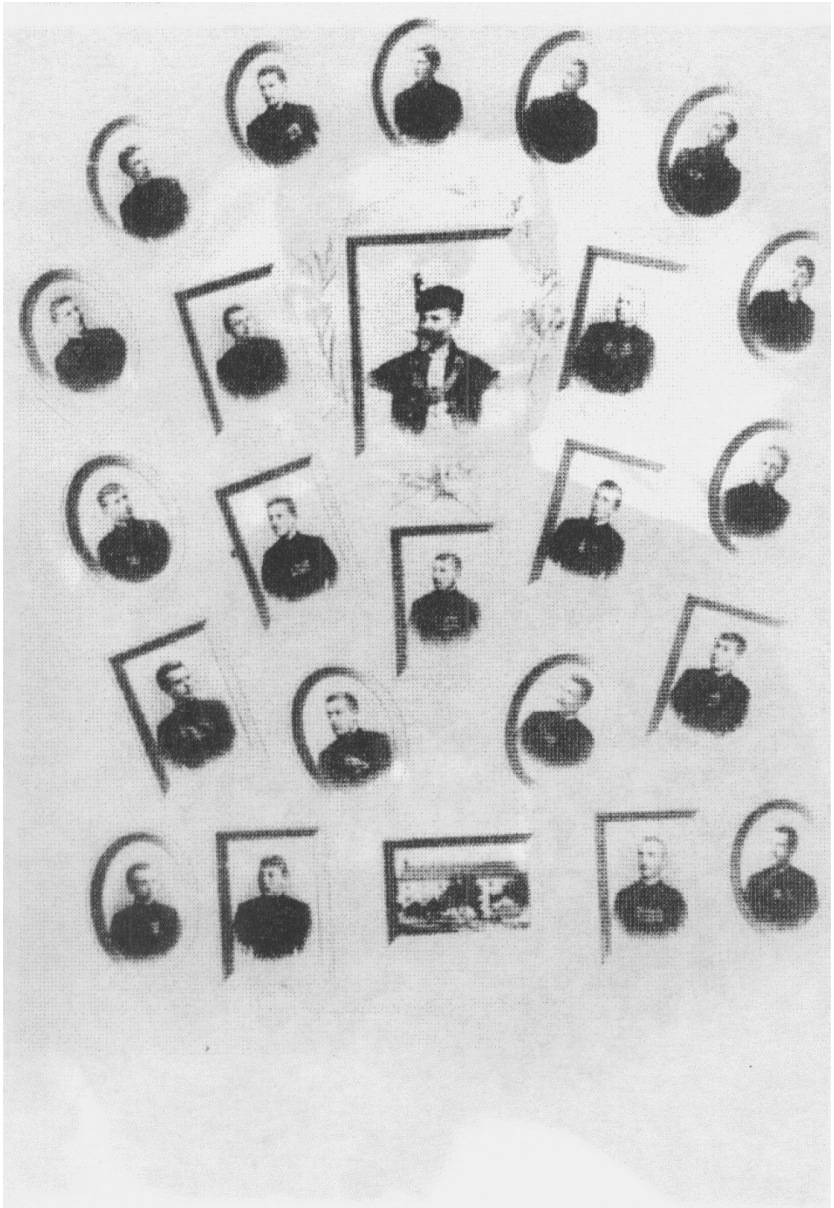
Kelemen Lajos a kórházi ágyon az akadémiai tiszteleti tagságról szóló oklevél átvételekor, 1962-ben

Jancsó Elemér megemlékezése Kelemen Lajosról a Korunk 1963. szeptemberi számából

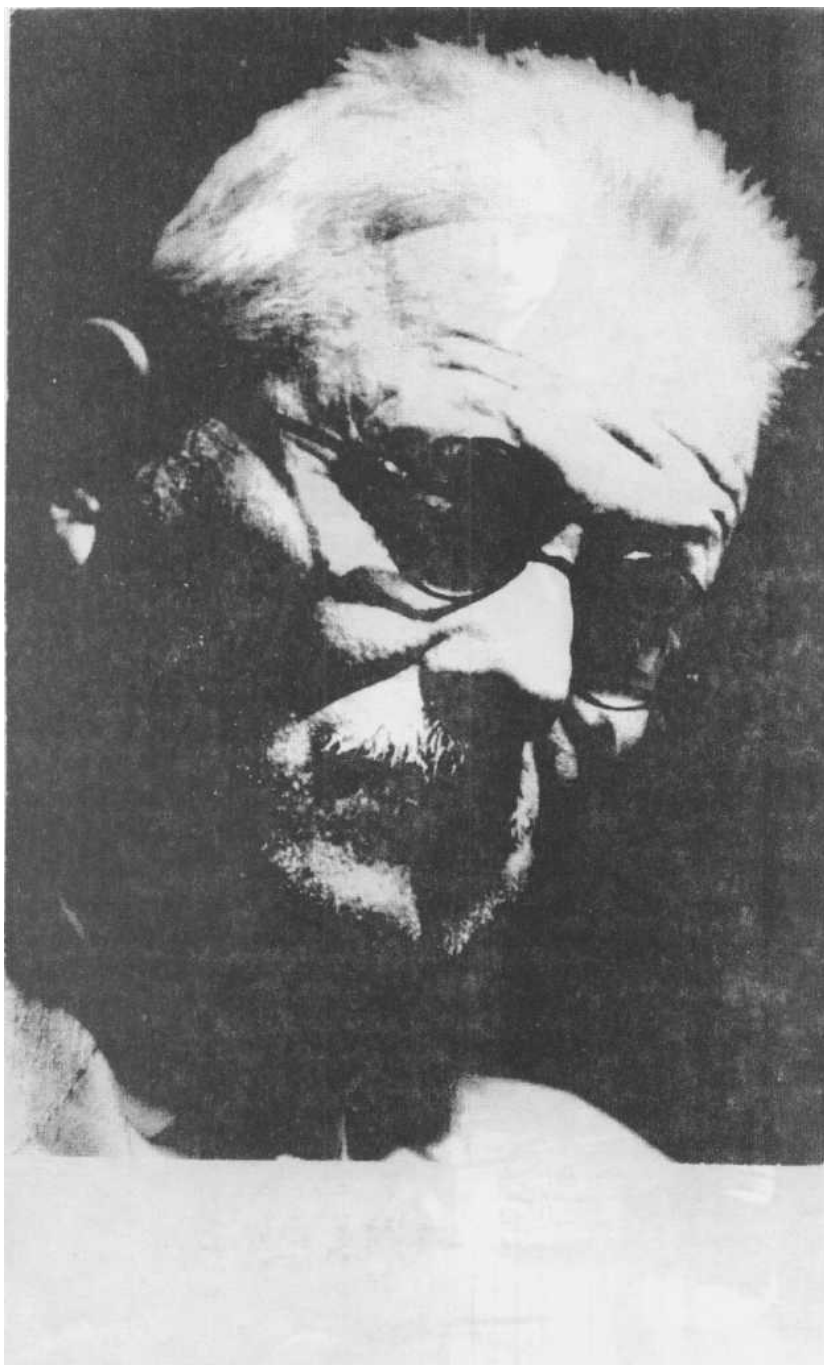
[Erdélyi Magyar Adatbank]

[Erdélyi Magyar Adatbank]

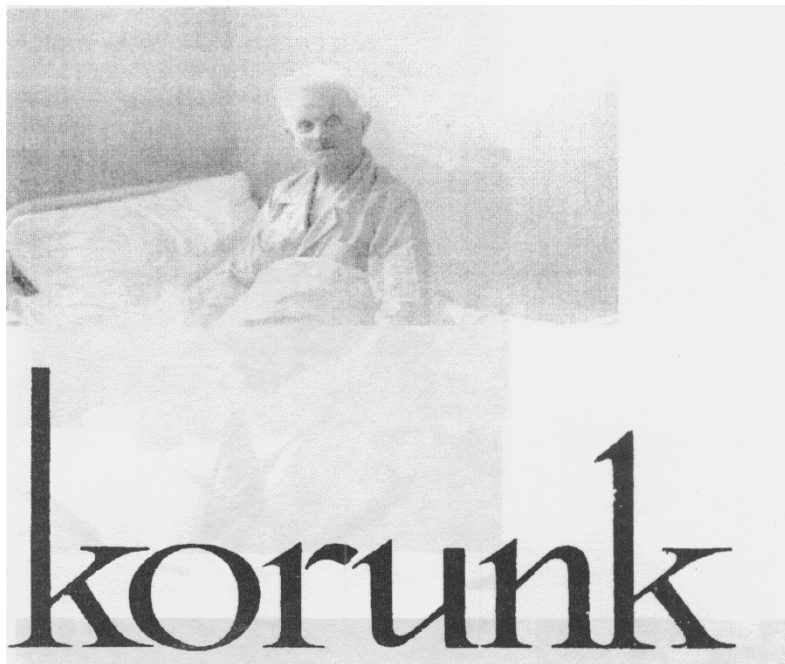

[Erdélyi Magyar Adatbank]

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Kelemen Lajos életműve

A jeles tudósok munkásságának igazi értéke már életükben felmérődik, de a halállal lezáródó életmű új is új ragyogással lobban fel az utókor emlékezetében, a tudomány soha nem szűnő folytonosságában, a mester tanítványainak alkotásaiban. Ilyen élő tudományos életműnek érezzük Kelemen Lajos immár bezárult hat évtizedes tudóst és nevelői pályáját.

Húszéves volt, amikor első írásai megjelentek 1897-ben, de már a pályája kezdetin álló tudós könyvismertetései is szaktanulmányai is tükrözik későbbi tudományos munkássága arculatának csaknem valamennyi jellegzetes vonását. A fiatal Kelemen Lajos kizárólagos érdeklődési köre a hazai múlt, s közelebről szülőföldje ismeretlen hagyományainak feltárására terjedt ki. Szenvedélyes kutató és feldolgozó volt, akit egyaránt érdekelt az elmúlt évtizedek művelődési és gazdasági élete, a néprajz, a művészet és a gazdaságtörténet, a földből kiásott kövek vagy az elpusztulástól megmentett régi, megfakult iratok elmúlt idők törvényszerűségeire utaló tanulságai. Sok száz cikk, adatközlés is tanulmány jelöli ki munkásságának helyét a hazai történetírásban általában, s még mélyebben a szülőföldjével foglalkozó csaknem összes tudományokban.

(2. rész)
A Magyar Királyság helyi közigazgatásának újabb
alakítására vonatkozóan a királyi rendelet, melyben a községi
hatóságok szervezéséről és működéséről rendelkezés van. A
rendelet célja az, hogy a községi hatóságok a helyi ügyek
kezelésében hatékonyabban tudjanak eljárni, és a községi
közéletet jobban szolgálják. A rendelet az alábbiakat
írja elő: A községi hatóságok a községi ügyek
kezelésében a királyi rendelettel megjelölt hatáskörökben
működjenek. A községi hatóságok a községi közéletet
szolgálatukkal és tevékenységükkel segítsék elő.

A Magyar Királyság megalapításának 100. évfordulójának
alkalmából a királyi rendelet, melyben a községi
hatóságok szervezéséről és működéséről rendelkezés van. A
rendelet célja az, hogy a községi hatóságok a helyi ügyek
kezelésében hatékonyabban tudjanak eljárni, és a községi
közéletet jobban szolgálják. A rendelet az alábbiakat
írja elő: A községi hatóságok a községi ügyek
kezelésében a királyi rendelettel megjelölt hatáskörökben
működjenek. A községi hatóságok a községi közéletet
szolgálatukkal és tevékenységükkel segítsék elő.

A községi hatóságok a községi ügyek
kezelésében a királyi rendelettel megjelölt hatáskörökben
működjenek. A községi hatóságok a községi közéletet
szolgálatukkal és tevékenységükkel segítsék elő.

A községi hatóságok a községi ügyek
kezelésében a királyi rendelettel megjelölt hatáskörökben
működjenek. A községi hatóságok a községi közéletet
szolgálatukkal és tevékenységükkel segítsék elő.

